

OudRhenen

jaargang 33 – september 2014 – nr. 3

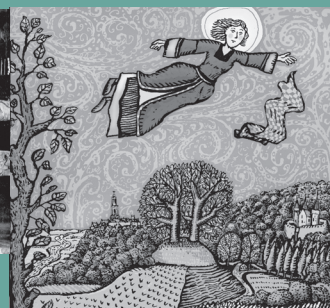

Foto voorpagina;
Belgische vluchtelingen, gefotografeerd door dokter Waller,
vermoedelijk in de tuin van het voormalig kantongerecht

Inhoud

2. *Toon Blokland* "Ik heb 'm !!! En het is geen Amerikaan, maar een Engelsman!" ...
6. *Just Vlak en Jan Maarten Doorman* Belgische vluchtelingen in Rhenen in 1914: een vergeten episode
13. *Katrijn Kuypers* Cunera tussen feit en fictie; een stripboek dat de mythe ontfaelt
15. *Henk P. Deys en Ad J. de Jong*, Het huis 'Poelenstein' en Dokter Waller. Oude huizen in de Rhenense binnenstad en hun bewoners

Colofon

Oud Rhenen, tijdschrift voor
de Historie van Rhenen, uitgegeven
door de Historische Vereniging
Oudheidkamer Rhenen en Omstreken
www.oudrhenen.nl

Erevoorzitter dr. H. P. Deys
Ereleden W.H. Strous
Ing. H.B. Gieszen

bestuur
voorzitter
drs. W. A. van Ommeren

secretaris
ir. G.H. van Nieuwenhuizen
Rozenlaan 72
3911 DX Rhenen
(0317) 61 4273

penningmeester
J. Klootsema, Rhenen
(0317) 74 12 03,
ING-bank: NL70ING000 1211163

ledenadministratie
drs. ing. A. Pilkes-van Delft,
(0317) 74 10 82

leden
J.M.D. Doorman
B.W. van Laar
N.G. van den Oosterkamp
A.P. de Ridder
mr. C. Waiboer

redactiecommissie
J.M.D. Doorman
B.W. van Laar

redactie-assistent
E. A. M. Vlak-Derksen

inleveren kopij
Paardenveld 19, 3911 XG Rhenen
b.van.laar2@kpnplanet.nl

grafisch ontwerp
Michel Backus ('Idee en Ontwerp')

druk
Cunera b.v., Rhenen

© HVOR. Niets uit deze uitgave mag
worden overgenomen dan na schriftelijke,
voorafgaande toestemming van de
redactie.

Auteurs die in dit tijdschrift publiceren
geven daarmee onvoorwaardelijk
toestemming tot het in digitale vorm
opnemen in openbare databases.

Jaargang 33, september 2014, nr. 3

"Ik heb 'm !!! En het is geen Amerikaan, maar een Engelsman!" en hoe het verder ging.

Verslag van een speurtocht naar Frank McNaught, 'My darling wife' en hun nazaten of familie

Toon Blokland

WAT ERAAN VOORAFGING

In het vorige nummer van Oud Rhenen heeft u kunnen lezen over de vondst, onder het rieten dak van Remmerstein, van de koppel met holster, met daarin een brief. De schrijver van de brief bleek Private F. (Frank) McNaught, servicenumber 3131378 te zijn. Na bekomen te zijn van de opwinding over deze onverwachte en interessante vondst met dit persoonlijke relaas uit 1944 rees onmiddellijk de vraag: "Wie was deze Frank, hoe is het hem verder vergaan, zou hij nog leven, wie was 'My darling wife' en heeft hij nabestaanden of familie?" In dit nummer zal op deze vragen, voor zover mogelijk, een antwoord worden gegeven. De beschrijving van een moeizame maar succesvolle speurtocht.

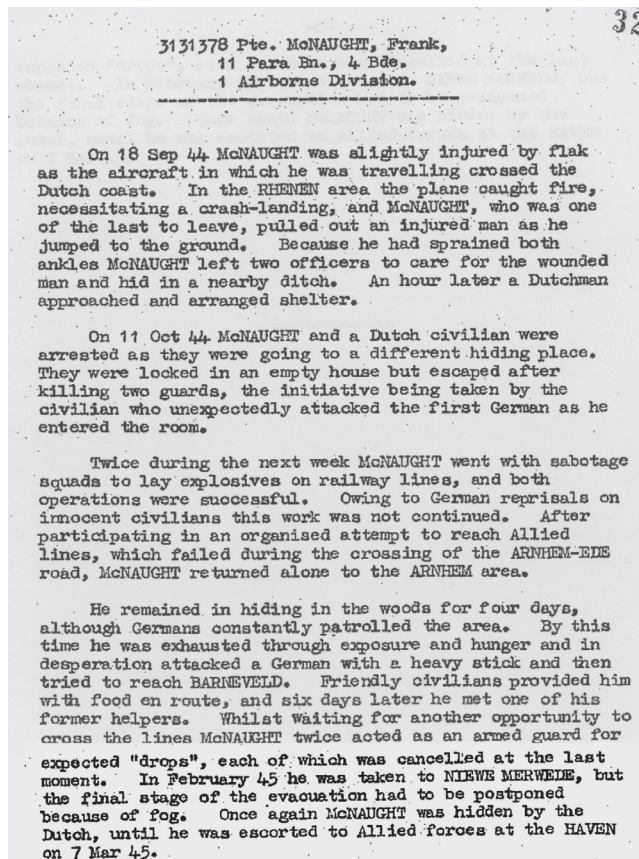
DE SPEURTOCHT

Voor het zoeken naar informatie over Frank McNaught is gebruikgemaakt van verschillende bronnen; uiteraard het internet en archieven, maar daarnaast ook literatuur, de onderzoeksgegevens van andere onderzoekers en het persoonlijk gesprek.

HET INTERNET EN DE ARCHIEVEN

Het surfen op internet leverde meerdere hits op. Hierbij waren er twee soorten bronnen te ontdekken. In de eerste

Recommendation for Award (The National Archives- collectie Toon Blokland)

plaats de officiële archiefstukken en daarnaast informele, persoonlijke verhalen waarin de naam Frank McNaught genoemd wordt. Tot de officiële archiefstukken behoorde een document uit The National Archives in Engeland. Voor dit document (ruim 400 pagina's) moest echter ongeveer £ 450 worden betaald. Dat leek ons in dit stadium van onderzoek een onverantwoorde uitgave en besloten werd dit als laatste mogelijkheid te bewaren om achter de identiteit van Frank McNaught te komen. Een goed besluit, want achteraf bleek dat er van die ruim 400 pagina's slechts een klein aantal voor het onderzoek relevant was. Verder werd het interessante document "Recommendation for Award for McNaught, Frank...", de voordracht voor "Mention in Despatches", gevonden. Dit is een eervolle vermelding voor verdienstelijke acties in het zicht van de vijand. Deze vermelding werd op 20 september 1945 in The London Gazette geplaatst.

Hoewel het positief en motiverend was om de naam Frank McNaught informeel meerdere malen op internet aan te treffen, was dat toch vreemd te noemen. Over het algemeen werden er weinig verhalen door, van en over soldaten geschreven. Dat de naam Frank McNaught wel vaak op internet te vinden is zal wellicht te maken hebben met feit dat Frank gedurende bepaalde tijd (van 18 september 1944 tot datum onbekend) in gezelschap is geweest van Captain George C. Merz. Hoe zat dat?

Capt. Merz vormde samen met 2nd Lt. Ernest W. Haagenon, 2nd Lt. Russell C. Stephens, T/Sgt. William Buckley en T/Sgt. Richard Eastman de Amerikaanse bemanning van de C-47 42-93001. In het kader van Operatie Market Garden vervoerde de C-47 op 18 september 1944 veertien Paratroopers van The 11th Parachute Battalion, waaronder Frank McNaught. De commandant van de paratroopers was Capt. F.D. King. Het vliegtuig werd door Flakgeschut vanaf de Grebbeberg beschoten en geraakt. Het stortte neer bij Achterberg in het Binnenveld tussen de Maatsteegen de Grift. Tijdens het neerstorten konden twaalf paratroopers tijdig het vliegtuig verlaten. De paratrooper L/

	Crew Position	Name in Full (Last name, first)	Rank	Number	Current Status
PTD 1.	Pilot	Mr. Merz, George C.	Capt	0-656412	MTA PTD
PTD 2.	Coc-Pilot	Haagenson, Ernest W.	2d Lt	0-778786	MTA PTD
NIA 3.	Navigator	W. Stephens, Russell G. Jr.	2d Lt	0-887160	MTA NIA
NIA 4.	Crew Chief	Eastman, Richard W.	1/Sgt	15382538	MTA NIA
NIA 5.	Radio Operator	McBokler, William G.	1/Sgt	36349137	MTA NIA
Not American personnel	Br. Troops	King, Frank	Capt		MTA
7.	"	McCarroll	PFC	2922551	MTA
8.	"	McGatland	CSM	6539551	MTA
9.	"	McBridges	PFC	1470874	MTA
10.	"	McMcalfe	1/Sgt	152637	MTA
11.	"	Merz	SPL	843879	MTA
12.	"	Hansen	PFC	879924	MTA
13.	"	McDriscoll	PFC	1646782	MTA
14.	"	McNaught	PFC	3131778	MTA
15.	"	Horalev	PFC	6010893	MTA
16.	"	Kirby	PFC	6283469	MTA
17.	"	Palmer	PFC	6405954	MTA
18.	"	Getwain	PFC	14342153	MTA
19.	"	Wood	PFC	5734560	MTA
20.					
21.	Above named Br Paratroopers are members of either				
22.	156th Bn Parachute Regmt or of 11th Bn Parachute Regmt				
23.					

Fragment Missing Air Crew Report (collectie J.B. Florissen)

Sgt. K.J. Metcalfe en Frank McNaught bleven in het vliegtuig achter. Sgt. K.J Metcalfe vond de dood tijdens de crash. Hij ligt begraven op de Algemene Begraafplaats te Rhenen. Frank McNaught raakte gewond aan beide enkels. Van de vijf Amerikaanse bemanningsleden overleefden alleen Capt. G.C. Merz en 2nd Lt. E.W. Haagenson de crash. De drie overigen overleefden de beschieting door het Flakgeschut en de crash niet. Vanaf dat moment bleef het drietal Merz, Haagenson en McNaught enige tijd bij elkaar. George C. Merz verliet de US Air Force in 1947 om daar vervolgens weer terug te keren en om dan in 1966 als Luitenant Kolonel met pensioen te gaan. Hij overleed op 23 mei 2009. Captain F.D. King werd later General Sir Frank King.

Hoewel interessant, deze informatie leverde geen relevante gegevens op over de identiteit van Frank McNaught.

Fragment verslag General Sir Frank King (internet)

GENERAL SIR FRANK KING'S ACCOUNT OF HIS ESCAPE FROM GEORGE MERZ'S DAKO FLYING INTO ARNHEM

Our battle began about 10 minutes after we got the 20 minute 'Prepare for action' call from our American crew chief. I guess we were flying at 600 ft, in tightish formation, somewhere over the Rhine estuary. As always most of us were ready in about 10 minutes. We consisted of batman, CSM Gatland and a section of the 3in Mortar Platoon. We had 3 doorloads (folding trolleys) and I expected the crew chief to be busy checking these, but he was lounging in his seat apparently asleep. I moved into a good kicking position, but then noticed a large and growing pool of blood under his seat. A second glance convinced me that he was probably dead.

I then moved to the jump door and was astonished to find that we had left the formation and were flying very steadily well below it. A glance at the ground, perhaps 4 cricket pitches distant, confirmed this, but as the jump light was firmly at red and time was obviously getting short, I shouted to my CSM, near the end of the stick, to open the crew compartment door. As soon as he did so a great gout of smoke poured down the plane, and we saw some impressive looking flames. This caused some comment from the soldiers. Many of them were carrying 60lb of sensitive high explosive (6 mortar bombs) and they seemed anxious to leave, but none of them knew how very close the ground was. I gave the order to jump and as No 1 led the way. Despite the heavy loads it was a very quick stick. There was no time to release our weapon containers, but despite the heavy and awkward loads (mortar barrels, bipods etc) by a miracle there were no casualties. I was two light. The Section Sgt had been in the plane and was presumed dead. Pte McNaught had fallen over on his way to the door.

Meanwhile we came under fire from a ground patrol, which was serious as apart from two Stens, all others were armed with pistols. However, the patrol was luckily small and very cautious. After about a mile we merged with Ding Bell (also shot down) of C Coy, 11th Bn, which not only doubled our numbers, but gave us real firepower - two LMGs and rifles. We were then able permanently to discourage the patrol, and I mean permanently.

SEE ALSO

— Frank D King

Er moesten dus andere wegen bewandeld worden. Voor zover bekend was Frank opgeleid als sappeur (hedendaags: genietroepen). Een oproep via een forum en Facebook van The Royal Engineers Association was een optie, maar behalve '7 likes' en '3 keer delen' geen reacties. Wel kwam er een bericht van de beheerder van de website 'Sapper History' (speciaal voor officieren en sappeurs van The Royal Engineers), waarin werd aangeboden om te helpen zoeken. Er werden McNaught-families in Schotland benaderd, maar ook deze man kwam met een teleurstellend bericht. Niets gevonden. Alle pogingen waren en bleven zonder resultaat.

DE LITERAATUUR

Me Realiserend dat zo goed als zeker niet alle literatuur en naslagwerken geraadpleegd zouden kunnen worden, werd een keuze gemaakt voor bepaalde literatuur betreffende het onderdeel (The 11th Parachute Battalion) waar Frank McNaught toe behoorde en boeken over de Operaties Pegasus I en II. Deze laatste boeken werden geraadpleegd omdat in de aanbeveling voor de 'Mention in Despatches' gesproken wordt over de 'NIEWE MERWEDE'. De Operaties Pegasus I en Operatie Pegasus II hadden tot doel om de geallieerde militairen die na de verloren slag om Arnhem dus in bezet gebied verbleven, te evacueren naar bevrijd gebied. Pegasus I, waarbij de geallieerden in de nacht van 22 op 23 oktober 1944 nabij Renkum de Rijn werden overgezet, slaagde. Ruim 100 geallieerden bereikten veilig bevrijd gebied. Pegasus II op

18 november mislukte helaas. Slechts enkelen bereikten veilig gebied. De overgeblevenen moesten weer ondergronds en op een later moment proberen te ontsnappen. Zo ook Frank McNaught. Duidelijk werd dat hij op 7 maart 1945 met een uiteindelijk geslaagde derde vluchtpoging van Operatie Pegasus II via de Biesbos uit bezet gebied is ontsnapt en terugkon keren via bevrijd gebied naar, naar we nu aannemen,

Your account of what was happening in the cabin after we were hit verified what I was told by one of your paratroopers, Frank McNaught, who evaded Germans with me for several weeks. I am sure you would like to know what was going on in the cockpit. If you remember, we encountered large caliber anti-aircraft fire as we turned north to cross the Maas river. We took evasive action and started our descent from 2500' to 700' to the initial point for the final run to the Arnhem drop zone. Things became quiet for a few moments until we crossed the Rhijn river at Wageningen. Then everything happened very quickly. About the time I heard the automatic weapons firing on the ground, the airplane was being hit. The right engine stopped, the landing gear extended, the airplane caught fire and the cockpit filled with smoke. I immediately opened the top hatch to clear the smoke out so I could see and flipped the master ignition switch to off so I had two windmilling propellers for a rapid descent and good directional control. I then headed down and turned left before we were hit. (I had made a habit of looking for possible crash landing sites as we cruised along.) As we were burning badly I knew I had zero seconds to waste. Fortunately it worked with the exception of Sgt Metcalf, all who were still on board were able to exit the aircraft. My copilot and I climbed out the top hatch and ran to the rear of the burning aircraft to try to help the men jumping out of the rear door. One was the crew chief you mentioned in your letter and one was McNaught, who injured his leg jumping out, and about eight or ten others who decided to take off to try to join up with their comrades. My copilot helped our injured crew chief to a farmhouse in hope of getting him medical aid. I stayed with McNaught who was not able to walk at the time. Later we made contact with a brave Dutchman, Peter Van Veldhoven, who came to the crash site alone

Fragment brief Lt.Col. G.C. Merz aan General Sir Frank King (internet)

Schotland. Op basis van dit gegeven werd contact gezocht met het Biesbosmuseum te Werkendam met de vraag of er over deze specifieke ontsnapping informatie aanwezig was. De zeer bereidwillige medewerkster Valentine Wikaart ging op zoek, wat mij een reis bespaarde, maar al snel mailde zij dat er in de archieven over Frank McNaught niets bekend was. Jammer!

Hoewel het onderzoek van deze boekwerken wel steeds informatie over de crash en het verloop van de gebeurtenissen van de bemanning opleverde, kwamen er geen persoonlijke gegevens over Frank McNaught naar boven. Een groepsfoto op internet waarop David DeSantis stond, was aanleiding om op zoek te gaan naar deze man. Ik vond via een forum op internet een oproep (2004) van een dochter (?) van David

Fragment lijst Pegasus II (GET 'EM OUT, blz 453, C. Haverhoek)

13. F. McNaught	7-3-'45	4.30 uur
14. S.P. Walsh	7-3-'45	4.30 uur
15. H.G. Riley	7-3-'45	4.30 uur
16. W.A. Gordon	7-3-'45	4.30 uur
17. H.K. Radcliffe	7-3-'45	4.30 uur *
18. C.K. Belton	7-3-'45	4.30 uur *
nrs. 13 t/m 18 poging 19-2-'45 mislukt.		
Rendez-vous in de Biesbosch komt niet tot stand.		

DeSantis. Zij wilde aan belangstellenden uit Holland informatie verstrekken. Eindelijk beet? De email gestuurd naar het betreffende emailadres, maar deze kwam per ommegaande weer in mijn inbox terug. Het emailadres bestond niet meer. Nog gezocht naar een postadres, een adres gevonden en een brief gestuurd. Maar ook deze actie eindigde in een 'return to sender, unable to forward'. Hoe nu verder?

HET PERSOONLIJK GESPREK

In de vorige uitgave heeft u kunnen lezen dat Henk Deys en ik contact hadden met Mevrouw D. (Dicky) Puijk-van Veldhoven. Zij was de dochter van Arie van Veldhoven, wiens gezin in eerste instantie onderdak verschaftte aan de overgebleven bemanning van de C 47 42-93001, te weten Captain George C. Merz, Ernest W. Haagenson en Frank McNaught. Later kwamen daar ook David DeSantis van crash C47 42-92839 nabij de Rijnbruggen en George Sykes van crash P 51 in de omgeving van Ede bij. Zij waren ondergedoken bij de familie Van Veldhoven om uit handen van de Duitsers te blijven.

Een tweede bezoek aan mev. D. Puijk-van Veldhoven leverde aanvullende informatie en archiefmateriaal op dat achteraf van cruciaal belang bleek te zijn. Zo kwam er een doosje tevoorschijn met daarin een envelop met een aan-

Royal Engineers Association
16 februari

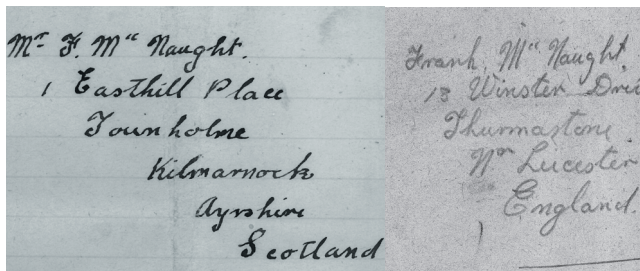
3131378 F. McNaught, Sapper

Mr Toon Blokland from Holland wishes to make contact with the next of kin of: F. McNaught, servicenummer 3131378
Frank McNaught was a paratrooper of the 11th Battalion Parachute Regiment. He was on board of the C-47 42-93001 61 Squadron 314 TCG Pilot Captain G.C. Merz and co-pilot F/O E.W. Haagenson.
Frank McNaught was member of the S-Coy. He was a sapper. Captain F.D. King was CO S-Coy.
The plane crashed on 18th September 1944 near Rhenen/Achterberg in Holland. He survived the crash, went underground and escaped the occupied part of Holland in February 1945 by crossing through the Biesbosch. Recently we found a letter written in 1944 by F. McNaught to his wife. Now we want to hand over this letter to his relatives.
If you have any information please contact Toon Blokland by e-mail: amblokland@live.nl

Vind ik leuk · Reageren 7 3 keer gedeeld

Oproep Facebook Royal Engineers Association

tal paperassen. Een brief van Frank gericht aan de familie Van Veldhoven, ongedateerd maar met adres (Kilmarnock, Schotland), welke geschreven zou moeten zijn na 7 maart 1945. Voorts een schets van een vliegtuig met een aantal aantekeningen, waarschijnlijk het toestel waar betrokkenen in hebben gezeten. Maar verder kwam er nog een vijftal kleine vierkante stukjes vergeeld papier, met potlood beschreven, uit de envelop. Daarop stonden de namen en adressen van George C. Merz, Ernest W. Haagenson, David DeSantis en Frank McNaught (2x). Adressen uit 1944. Wellicht bedoeld om na de oorlog contact te houden?

Adressen Frank McNaught 1944/1945
(collectie mevr. D. Puijk- van Veldhoven)

HISTORISCHE VERENIGINGEN

Wat te doen met deze 70 jaar oude informatie. Uit eerder onderzoek naar de roots van Sgt. FA McCluskey (vliegtuigcrash 1942 te Elst) had ik al een positieve ervaring opgedaan met het inschakelen van een historische vereniging/museum ter plaatse. Zo ook nu. Zowel in Kilmarnock (gelegen in het graafschap Ayrshire aan de westkust van Schotland) als in Thurmaston (gelegen in het graafschap Leicestershire in Midden-Engeland) bleek een historische vereniging actief te zijn. Aan beide verenigingen dezelfde inhoudelijke brief gestuurd met het verzoek om mij te helpen gegevens over Frank McNaught en/of familie te zoeken. Uit Kilmarnock is tot op heden geen reactie ontvangen, maar eind april dit

Mevr. D. (Dicky) Puijk- van Veldhoven

jaar kwam er wel een reactie vanuit Engeland van de Thurmaston Heritage Group bij monde (e-mail) van Mark Gamble. In deze mail kreeg 'My darling wife' nu haar echte naam, Elsie McNaught. Helaas is zij in 2013 overleden. Mark Gamble blijkt later van onschatbare waarde te zijn voor onze speurtocht. Ook het toeval speelt een rol. Dawn Kirkwood, een collega van Mark Gamble van de Thurmaston Heritage Group wordt ook bij het proces betrokken. Haar moeder woont namelijk naast de woning waar Elsie McNaught voor haar overlijden gewoond heeft. In dit huis woont nu een zoon uit het tweede huwelijk van Elsie McNaught. Kirkwood zal bij een bezoek aan haar moeder contact proberen te leggen met die zoon in de hoop op meer informatie over de McNaught-familie.

En zo geschiedde. Vanaf dat moment was en is er een continue uitwisseling van informatie tussen Mark Gamble en mij, waarbij de resultaten steeds werden geëvalueerd tijdens de 'Remmerstein meetings' van Maarten en Lot Evelein, (de eigenaren van Remmerstein), Henk Deys en schrijver van dit artikel.

vlvr G.C. Merz, Dicky van Veldhoven, Frank McNaught, Janna van Veldhoven en E.W. Haagenson (collectie D. Puijk- van Veldhoven)

GEVONDEN!

Uiteindelijk heeft deze zoektocht geleid tot het vinden van Margaret, de dochter van Frank en Elsie McNaught. De familie Evelein heeft reeds contact gelegd met haar. De resultaten daarvan kunt u tegemoet zien in een derde aflevering.

Tijdens de zoektocht kwamen er steeds vragen op hoe het een en ander is verlopen in het privéleven van Frank. Hoewel een aantal vragen beantwoord werd, bleven er vele onbeantwoord. Ik wil dit zo laten uit respect voor Frank en zijn familie. Vaak was ik tijdens deze zoektocht in de gelegenheid, en dus in de verleiding, om de belevenissen van Frank McNaught, zoals deze fragmentarisch tevoorschijn kwamen uit boeken, archieven en verhalen, verder te onderzoeken en te beschrijven. Ik heb me echter weten te beheersen ter wille van mijn doel: het onderzoek naar de 'next of kin' (meest naaste, nog levende bloedverwant), zoals dat zo mooi in het Engels heet, van Frank McNaught. Mogelijk komt dat andere er ook nog eens van. Ten slotte wil ik Mark Gamble en Dawn Kirkwood van de Thurmaston Heritage Group bedanken voor hun enthousiaste medewerking. Zonder hun betrokkenheid en inzet zou de speurtocht niet dit resultaat hebben gehad.

Margaret met haar partner John

Geraadpleegde literatuur

Lucht oorlog boven Ede, Evert van de Weerd
Ondergedoken op de Veluwe, Wolter Noordman
GET 'EM OUT, Cees Haverhoek
Arnhem Their Final Battle, Gerrit Pijpers OBE & David Truesdale

Belgische vluchtelingen in Rhenen in 1914: een vergeten episode

Just M. Vlak en Jan Maarten Doorman

Rhenen had de eerste effecten van de Eerste Wereldoorlog reeds aan den lijve ondervonden, o.a. door de mobilisatie, de stagnerende handel, de uitgifte van noodgeld in augustus 1914, de oplopende werkloosheid en de distributie van levensmiddelen. En daar kwamen in oktober 1914 de Belgische vluchtelingen nog bij. Rhenen liet zich echter hier van haar beste kant zien en hield er nog een aantal aardige verhalen en contacten aan over ook. Een kroniek.

AANLEIDING

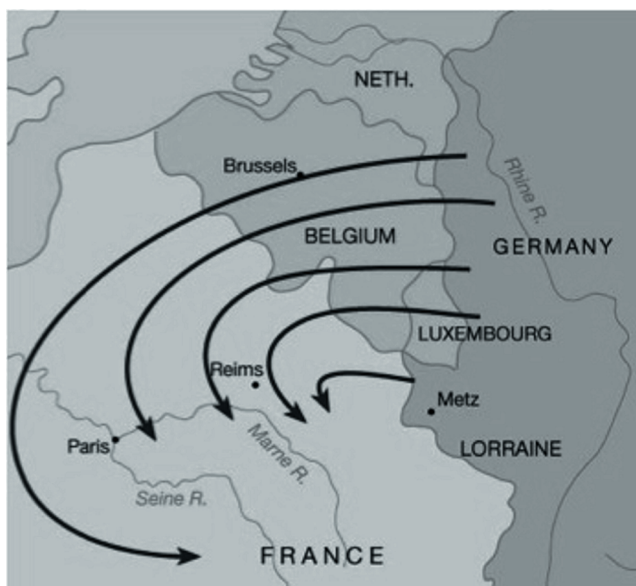
De aanslag op de kroonprins van Oostenrijk, Franz Ferdinand (1863-1914) en zijn vrouw Sophie Chotek (1868-1914) op 28 juni 1914 had een cascade van oorlogsverklaringen tot gevolg en een oorlog, waarbij uiteindelijk ook Frankrijk, Duitsland, Engeland en Rusland betrokken raakten. De Eerste Wereldoorlog, 'La Grande Guerre' in Frankrijk, nam een aanvang. Nederland mobiliseerde haar krijgsmacht op 1 augustus 1914 als een van de eerste landen, maar werd uiteindelijk niet betrokken in de Eerste Wereldoorlog. België ongewild wel, hoewel dit land zich ook neutraal had verklaard. Voor de Belgen is de Eerste Wereldoorlog dan ook nog steeds 'De Grootte' of 'Vuile Oorlog'. Dat laatste sloeg op het gebruik van chemische wapens, zoals mosterdgas, die voor het eerst in een oorlog werden gebruikt. Het is dit jaar

100 jaar geleden dat de Eerste Wereldoorlog uitbrak, maar over het effect op Rhenen is weinig bekend en nog minder geschreven.

Op 3 augustus 1914 verklaart

Het oorspronkelijke aanvalsplan van Von Schlieffen (onder, bron Wikipedia) en Alfred Graf von Schlieffen (links, bron 'Die Deutschen Generale')

Duitsland Frankrijk de oorlog. België legde het verzoek van Duitsland naast zich neer om het Duitse leger doorgang te verlenen op weg naar Frankrijk. Op 4 augustus vielen ca. 800.000 Duitsers het neutrale België binnen om zich een weg 'om de noord' naar Parijs te banen. Deze noordroute was onderdeel van het Schlieffenplan, genoemd naar de Duitse generaal Alfred Graf von Schlieffen (1833-1913), dat de bedoeling had eerst Frankrijk te 'neutraliseren' en daarna Rusland aan te vallen. Onderdeel van het plan was Frankrijk van meerdere kanten binnen te vallen, via België en Luxemburg en via Elzas-Lotharingen, en zo 'in de tang' te nemen op weg naar Parijs. Aanvankelijk zouden de Duitse legers door Nederland gaan, maar dat plan werd verlaten om via het neutrale Nederland een 'opening naar de zee' te houden. Daarom werd de route naar het zuiden verlegd, door België.

De Duitse inval in België op 4 augustus 1914 gebeurde ondanks de weigering van de Belgische regering om de Duitsers doorgang te verlenen op weg naar Parijs. De Duitsers negeerden de neutraliteit van België gewoon. Het eerste Duitse doel was om via Luik en de Voerstreek op te rukken naar Frankrijk, maar het Belgische leger bood hevig verzet. Op 16 augustus pas viel Luik en vele Belgen vluchtten naar het noorden, naar Nederlands Limburg en naar de 'Vesting Antwerpen'. Brussel gaf zich op 20 augustus over, de Belgische regering was inmiddels gevlucht naar Antwerpen. Van 6-10 september vond de Slag aan de Marne plaats, die de Duitsers stopte in hun

Inwoners van België op de vlucht. (bron Flanders Field Museum, Ieper)

opmars naar Frankrijk om de noord. De Duitsers voerden hevige bombardementen o.a. op Leuven en Lier uit, op weg naar Antwerpen, dat ze vanaf 28 september belegerden. Op 6 oktober trok het Belgische leger zich terug tot achter de rivier De IJzer bij Ieper, samen met de Franse en Engelse troepen die zich daar gelegd hadden om de doorgang naar Het Kanaal en Parijs te versperren. Op 10 oktober 1914 gaf Antwerpen zich over en kwam een grote stroom vluchtelingen richting Nederland op gang. De 'deadlock' over een breed oorlogsfront, waarbij geen van de strijdende partijen voordeel kon behalen, bleef vier jaar bestaan, maar wel ten koste van honderduizenden doden. De belangrijkste reden was dat Duitsland de aanval verlegde naar Rusland en probeerde het westfront te stabiliseren.

VLUCHTELINGENSTROOM

De eerste Belgische vluchtelingen meldden zich dus vanaf begin augustus in Zuid-Nederland, zoals in Maastricht, als gevolg van het beleg van Luik, maar de aantallen waren nog relatief klein (6000). Begin september brachten twee zonen van de toenmalige burgemeester van Rhenen, Jhr. Gerrit J.A. Schimmelpenninck (1854-1929), de broers Jhr. Ernst H.F.A. (1883-1863) en Jhr. J. 'Jaap' (1887-1943) Schimmelpenninck, samen met de burgemeester van Leersum, Jhr. H. van den Bosch (1881-1953), en de 14-jarige padvinder H. Hoetjer uit Wageningen per auto een bezoek aan het oorlogsgebied in België om de situatie daar in ogenschouw te nemen. In Eijsden troffen zij al 1450 Belgische vluchtelingen aan, die aan Nederlandse liefdadigheid waren toevertrouwd. De reizigers konden België via een speciale pas van de Duitse bezetter het oorlogsgebied in. Jhr. J. Schimmelpenninck was in het tenue van spelleider (hopman) van de padvinders, wat hem bijna op een arrestatie als Engelse soldaat kwam te staan. Onderweg maakten zij de gruwelen van de oorlog mee en kregen zij informatie over het verloop van de oorlog, zoals de verwoesting van Leuven en de duizenden slachtoffers. Op wiens initiatief het gezelschap deze tweedaagse tocht van 400 km maakte is niet duidelijk. Was het een geval van

rampptoerisme? Nederland had immers sinds menschenheugenis geen oorlog meer gekend, onze activiteiten in Indië daargelaten, en mensen waren nieuwsgierig. Jhr. J. Schimmelpenninck, die later nog een rol zal spelen

Jhr. J. Schimmelpenninck, oprichter van de padvindergroep in Rhenen en voorzitter van het Rhenens Comité voor de Opvang van Belgische Vluchtelingen 1914 (Coll. H.P. Deys)

bij de opvang van Belgische vluchtelingen in Rhenen, heeft zijn ervaringen gedeeld via de Rhenensche Courant. Hij was overigens oprichter van de Rhenense Padvinderij in 1912. Tevens was hij verzetsstrijder in WO II onder de naam 'Alexander' en is hij in 1943 gefusilleerd op de Leusderheide.

VLUCHTEN UIT LIER

Het verhaal van de Lierse vluchtelingen is kenmerkend voor wat zich in België in de eerste oorlogsmaanden van 1914 heeft afgespeeld. Op 19 september werd het historische Lier beschoten door de Duitse invallers, waarna ze een deel van de stad innamen. Deze aanval werd beantwoord door Engels en Belgisch artillerievuur en er ontstonden beschietingen over en weer. Uiteindelijk werden heel veel huizen onherstelbaar beschadigd, iets wat Rhenen in de Tweede Wereldoorlog overkwam. Op 29 september was al een spontane en massale vlucht ontstaan van 25.000 van de 26.000 inwoners van Lier, weg uit de stad. Via onder andere de spoorweg probeerden ze weg te komen naar Antwerpen of naar Oost- of West-Vlaanderen. Sommigen zijn direct naar Nederland gevlucht. Antwerpen werd op 9 oktober om strategische redenen opgegeven en de geallieerde troepen (Engelse soldaten waren inmiddels komen helpen) trokken zich terug achter de rivier de IJzer bij Ieper. Dat leidde tot een tweede en grote golf van vluchtelingen vanuit Vlaanderen naar Nederland. Een deel van de inwoners van Lier keerde vanuit Antwerpen terug naar huis, een ander deel bleef voor enige tijd in Nederland en werd daar opgevangen, zo ook in Rhenen, zoals de Lierse burenfamilies Sluydts en Stommels (zie verderop).

Uiteindelijk zijn ongeveer een miljoen Belgische vluchtelingen de grens overgegaan en aanvankelijk met name in Zuid-Nederland terechtgekomen, vooral via Roosendaal, Bergen op Zoom en Tilburg. Zo was De Heuvel, het centrale plein in Tilburg, bezaaid met grote aantallen bivakkerende vluchtelingen; er was geen slaapplek meer over. De meesten hadden niet meer bij zich dan de kleren die zij droegen. Met karren, kruiwagens, fietsen, kinderwagens, rijtuigen en te voet was het één lange stoet van vluchtelingen. Er werden zelfs kinderen langs de weg geboren. Een miljoen was een zeer grote hoeveelheid, ook gezien het feit dat Nederland toen maar zeseneenhalf miljoen inwoners telde, een toename van 15% in enkele dagen. Overigens, Libanon in het Midden-Oosten bevindt zich nu, anno 2014, in een vergelijkbare situatie met verhoudingsgewijs veel vluchtelingen uit Syrië.

OPVANG

Opvang en ondersteuning van vluchtelingen was begin 20e eeuw vooral een zaak van particulieren. Op 7 augustus, dus drie dagen na de inval van Duitsland in België, werd er al een commissie ingesteld, het 'Nederlands Comité tot steun aan Belgische en andere vluchtelingen', maar deze kon het werk al spoedig niet meer aan. De overheid moest bijspringen. In de troonrede van september deed Koningin Wilhelmina een

beroep op de hele Nederlandse bevolking om alle vluchtelingen met open armen te ontvangen. Op 21 september stelde de toenmalige minister van Binnenlandse Zaken, Mr. P.W.A. Cort van der Linden (1846-1935), de 'Centrale Commissie tot behartiging van de belangen van naar Nederland uitgeweken vluchtelingen' in. Deze commissie kreeg de opdracht de hulpverlening nationaal te regelen en coördinerend op te treden voor de provinciale en vele plaatselijke comités.

De toeloop van vluchtelingen was echter zo groot dat de regering zich richtte tot een groot aantal gemeenten met het verzoek vluchtelingen op te nemen. Rhenen heeft zich daartoe kennelijk bereid verklaard, al is daar niets over te vinden, net zo min als over de aantallen vluchtelingen die Rhenen bereid was op te nemen. Hoe de toedeling van de vluchtelingen aan gemeenten tot stand kwam hebben wij niet kunnen achterhalen. Wel is duidelijk geworden dat uiteindelijk de meesten buiten de randstad werden geplaatst, op verzoek van de legerleiding in elk geval buiten de Ring van Amsterdam en de waterlinie. Uiteindelijk hebben 831

van de indertijd 1120 Nederlandse gemeenten opvang voor Belgische vluchtelingen geregeld.

De Commissaris van de Koningin in Utrecht, de per 1 augustus 1914 benoemde Mr. Dr. F.A.C. graaf van Lynden van Sandenburg (1873-1932), speelde een belangrijke coördinerende rol en stelde het 'Provinciaal Comité tot Hulp en Ondersteuning van Vluchtelingen in Utrecht' in onder leiding van Jhr. L.M. Schuurbeque Boeye (1862-1937). Dr. Roelof Jesse (1858-1939), onbezoldigd gemeentearchivaris uit Rhenen, was lid van deze provinciale commissie. Deze commissie heeft alle vluchtelingen geadmistriceerd om zicht op hen te krijgen

Dr. Roelof Jesse, Lid van het Provinciale Comité voor de Opvang van Belgische Vluchtelingen en deswege inspecteur van het Rhenense Comité (Coll. W.H. Strous)

en familiehereniging te bevorderen. Van alle provincies en gemeenten werd een lijst met vluchtelingen opgesteld en dat is ook nu nog een rijke bron van informatie. Ook werden plaatselijke comités opgericht. Zo ook in Rhenen. Dr. Jesse werd er inspecteur vanwege het provinciaal comité. Er werden ook 'vluchtoorden' opgericht, zoals Elisabethsdorp en Nieuwdorp bij Amersfoort, Gouda en dichterbij, Ede. De meeste vluchtelingen zijn al na enkele maanden naar huis teruggekeerd, na de verzekering van de Duitse bezetter en diverse burgemeesters van bezette Belgische steden dat hun niets zou overkomen. De vluchtelingen kregen gratis openbaar vervoer aangeboden van de Nederlandse regering om terug te keren. Begin 1915 waren er nog zo'n 100.000 vluchtelingen in Nederland over, die gaandeweg naar inderhaast ingerichte vluchtelingenkampen werden gestuurd,

Belgenmonument te Amersfoort (bron Wikipedia)

omdat de opvang via gemeenten te duur werd.

Onder de Belgische vluchtelingen in Nederland bevonden zich ook zo'n 33.000 militairen. Zij moesten hun wapens afgeven en worden geïnterneerd krachtens het zogeheten Landonzijdigheidheidsverdrag. Dat 'Verdrag nopens de rechten en plichten van de onzijdige Mogendheden en Personen in geval van oorlog te land' betrof de gedragsregels om de neutraliteit te waarborgen. Aanvankelijk werden deze geïnterneerde militairen ondergebracht in kampen in Harderwijk, Oldebroek en Groningen, maar later werden zij allemaal samengebracht in kamp Amersfoort, ook wel 'Kamp van Zeist' genoemd, hoewel het eigenlijk op het grondgebied van Soest lag. In de buurt werd een kamp voor hun vrouwen en kinderen ingericht (Alberts' Dorp) en zij bleven daar ook tot na de oorlog. Als herinnering bestaat het zogeheten Belgenmonument in Amersfoort, ontworpen door de Vlaamse katholieke modernistische architect Huib Hoste (1881-1951) en gemaakt tussen 1916 en 1919 door Belgische geïnterneerde militairen als dank voor het asiel.

DE RHENENSE BELGEN

Op de koude zaterdagavond van de 10e oktober kwamen 121 Belgische vluchtelingen met inderhaast meegenomen spullen per trein in goederenwagons vanuit Utrecht via Amersfoort aan op het station in Rhenen. Onder hen waren 55 kinderen onder de 18 jaar, van wie er één enkele dagen oud was. Veel Rhenenaren waren uitgelopen om de tocht van de Belgen via de Stationsstraat naar de Heerenstraat te aanschouwen en velen waren 'tot tranen' geroerd en met deernis vervuld door de aanblik van deze ontredderde burenen. In Rhenen werden de vluchtelingen opgevangen in het voormalige kantongerecht, dat sinds 1907 eigendom was van de gemeente Rhenen maar nog geen bestemming had gevonden. Het gebouw (foto Rh55 Achter Bergen Rijn), dat aan de zuidzijde van de Heerenstraat was gelegen tegenover de huidige Muntstraat, was ingericht door het plaatselijk Comité, daarbij geholpen door burgers en padvindsters. Ook de zuster van Jhr. J. Schimmelpenninck,

Belgische vluchtelingen, gefotografeerd door dokter Waller, vermoedelijk in de tuin van het voormalig kantongerecht (Coll. .W. Waller)

freule Dé Schimmelpenninck, heeft zich erg ingezet voor de vluchtelingen. Aan een oproep van het Comité om goederen en huisraad af te staan werd ruim gehoor gegeven. Over het verblijf zelf is weinig bekend, behalve dat men het er over het algemeen goed had. Er bestaan nog enkele foto's van de Belgische vluchtelingen op het bordes en de trappen van het voormalige kantongebouw en in de tuin. Van één bewoner is bekend dat hij het te bont had gemaakt door in ernstig beschonken toestand te verkeren. Hij werd eerst naar het arrestantenlokaal overgebracht en later, samen met zijn vrouw, naar het (straf)kamp Oldebroek gezonden.

**RHENENSCHÉ COURANT VAN 10 OKTOBER 1914
(UITG. G.H. FIEREN)**

"Bij bekkenslag werd Vrijdagnamiddag namens het Steuncomité voor Belgische Vluchtelingen den ingezetenen verzocht om beddegoed, dekens, stoelen, tafels, handdoeken, keukengeredschap enz. te doen bezorgen aan het gebouw Heerenstraat, dat eerlang tot gemeentehuis zal worden ingericht. Een 100tal vluchtelingen wordt Zaterdag alhier verwacht. Daar dit meereel personen zijn, die geheel van have en goed beroofd zijn, is hulp en wel algemeene hulp dringend noodzakelijk. Gelukkig is het beroep op de offervaardigheid der Rhenensche ingezetenen niet vruchteloos geweest.

Zeer spoedig bracht ieder, die wat te missen had het aan het genoemde adres, waar alles dankbaar in ontvangst werd genomen en 't geen is ingekomen heeft de stoutste verwachting over-

troffen. Onze goede burgerij heeft hiermee getoond de bekende Nederlandsche liefdadigheid niet te beschamen."

De gemeente Rhenen had op het moment van aankomst van de Belgen overigens 6146 inwoners en kreeg in enkele dagen een toename van zo'n 2% te verwerken. Een en ander vergde de nodige organisatie, omdat vele mannen gemobiliseerd waren als miliciens of landwacht en niet beschikbaar waren. In elk geval liet Rhenen zich van de gastvrije kant zien. Heel wat meer Belgische vluchtelingen, ca. 1200, zijn er verhoudingsgewijs door Veenendaal opgevangen (20% van het inwonertal). Op de Markt daar was er zelfs een noodhospitaal ingericht. De Rhenense vluchtelingen droegen typisch Vlaamse namen als Alpaerts, Vermijlen, Blockx, Coart, Peijs. Zij kwamen voornamelijk uit Antwerpen (44), Berchem (31) en Lier (35), en waren vooral handwerklieden zoals kleermaker, dokwerker, schoenmaker, naaister en metselaar. Zij waren allen Rooms-Katholiek

*Pastoor Gaugericus Hilhorst uit Wageningen, zieleherder der Belgen in Rhenen
(Coll. A.G. Steenbergen)*

GAUGERICUS HILHORST

en dat was dus een bijzondere situatie in het overwegend protestantse Rhenen, dat slechts zeven geregistreerde katholieke gezinnen telde en geen katholiek bedehuis had. De Belgen kregen echter zielzorg vanuit de RK Parochie van Wageningen, met name van Gaugericus (Geurt) Hilhorst (1852-1922), die in die parochie, waar Rhenen ook onder viel, tussen 1904 en 1922 pastoor was. In Rhenen was een 'Comité tot Huisvesting van Vluchtelingen' opgericht onder voorzitterschap van Jhr. J. Schimmelpenninck, zoon van burgemeester Jhr. G.J.A. Schimmelpenninck (1854-1929), en met als leden W.M. Bredius (1872-1929), sigarenfabrikant, secretaris, en J. Post (1884-1956), limonadefabrikant, penningmeester. Zij regelden de opvang van de vluchtelingen en de financiën. Dokter W. Waller (1877-1971), die aan de overkant van het kantongerecht woonde in het voormalige huis Poelenstein (zie Deys en de Jong, dit nummer), en apotheker J.J. Post (1849-1932) zorgden voor de medische en farmaceutische verzorging. Dokter Waller heeft ook nog enkele foto's gemaakt van de vluchtelingen, waarvan er een in dit verhaal is opgenomen. Het is niet meer te achterhalen wie wie is op deze en andere foto's van de Belgische vluchtelingen omdat ooggetuigen niet meer in leven zijn.

De vluchtelingen kregen 30 cent per dag per volwassene; de kosten (voedsel, kleding), die door de gemeente of particulieren, zoals leveranciers, werden gemaakt konden bij het plaatselijk Comité worden gedeclareerd. De Rhenense middenstand heeft daar, blijkens de uitgebreide verantwoording van het Comité, goed van geprofiteerd. Maandelijks werden de kosten gedeclareerd bij de Provincie, maar die was vaak wat laks met betalen. De burgemeester moest regelmatig manen tot betaling. Eenmaal was de kas echt leeg en liet hij in een noodoproep weten dat de Gemeente Rhenen zijn ambtenaren en onderwijzend personeel niet meer zou kunnen betalen als er niet snel geld kwam. Of het Rhenens Comité ook inkomsten kreeg door giften van particulieren, zoals ook elders het geval was, hebben wij niet kunnen achterhalen. In de eerste maanden van de oorlog was de vluchtelingenopvang immers vooral particulier initiatief. Pas begin 1915 werden er van overheidswege vluchtelingenkampen ingericht, zoals in Gouda en Ede, en bekostigd.

De Belgische vluchtelingen zijn maar kort in Rhenen gebleven. Op 22-23 oktober 1914 gingen de eerste vluchtelingen (14) alweer naar huis, gevolgd door nog eens 14 in de laatste maanden van 1914. Op 15 januari 1915 ging een groot aantal (70) naar een vluchtoord te Gouda. Sommigen wilden echter graag weer terug naar Rhenen vanwege het 'gulhartig onthaal' door de Rhenense bevolking en de rust, anderen smeeften terug te mogen keren vanwege de koude en vochtigheid, de 'vele onfatsoenlijke mensen' en het lawaai. Enkele leden van het Rhenense Comité gingen naar Gouda om poolshoogte te nemen, maar vonden de klachten wel wat overdreven; de vluchtelingen misten de gezellige omgang in Rhenen. In februari 1915 zijn er nog 21 vluchtelingen in

Rhenen. Op 27 maart gingen de laatsten naar huis, behalve de familie Stommels. Die is hier in elk geval tot maart 1919 gebleven, voor zover bekend op de Heerenstraat 46, boven een smederij naast Garage van der Horst, gelegen ten westen van de Van Deventerstraat. Vermoedelijk is het gebouw van het voormalige kantongerecht in april 1915 ontruimd; in 1916 werd hier het Distributiekantoor gevestigd.

PETITES HISTOIRES

Drie bijzondere verhalen betreffen inwoners van Lier en Berchem: de familie Sluydts (in de Nederlandse archieven vermeldt als Sluijds), de familie Aernouts en de familie Stommels, die in Rhenen waren ondergebracht.

Rhena Sluydts uit Lier (links) en haar vader Petrus (rechts) rond 1961

RHENA SLUYDTS

Een van de vluchtelingen beviel op 20 oktober 1914 van een dochter, die de naam Rhena kreeg als dank voor en aandenken aan de opvang in Rhenen). Rhena Maria Sluydts was de dochter van Petrus Josephus Sluydts (1887-1964) en Maria Philomena Vermijlen (1889-1947) uit Lier. Rhena had nog een broer Frans Lodewijk (Louis) Sluydts (1913-1960), die in 1914/15 ook in Rhenen verbleef. Haar vader was niet in Rhenen en wellicht in Belgische krijgsdienst. Tussen maart en mei 1915 zijn Rhena, haar broer en haar moeder naar Lier weergekeerd. Rhena trouwde later met Franciscus de Blauw (1909-1973), kleermaker, en overleed op 21 april 1990 in Lier. Rhena en Franciscus hadden drie kinderen, waaronder Maria Francisca (1937). Deze huwde in 1961 Jozef Frans Maria Corneel Aras (1936-2002), politiemann, en zij kregen een zoon, Dirk Rhena Adriaan Maria Jozef Aras (1962), thans raadslid in Berlaar voor het Vlaams Belang. Dus het 'aandenken' aan het verblijf in Rhenen strekt zich uit via vernoeming tot in de derde generatie. Ook in Veenendaal is een kind bij de vluchtelingen geboren, François van den Berg. Hij kreeg een spaarbankboekje ter waarde van 25 gulden van het Veen Rode Kruis. Of men in Rhenen ook zo royaal was voor Rhena is niet bekend. Overigens is Rhena niet het laatste kind dat als dank naar Rhenen is vernoemd. Nog onlangs (18 februari 2014) is een Amerikaans meisje uit dankbaarheid voor een goed bevallen verblijf in Rhenen vernoemd: Rhenen Arkley.

Alice Aernouts (links) en Nel Udo-van Drunick (rechts) in de jaren '50 voor de winkel van de drogist Van Drunick op de Frederik van de Paltshof, de huidige Rabobank (Coll. A.A. Udo)

ALICE AERNOUTS

Tijdens het verblijf van de Belgen in Rhenen zijn er ook persoonlijke contacten tussen vluchtelingen en Rhenenaren gelegd en door de tijd heen onderhouden. Zo was Nel (Petronella) van Drunick (1901-1982), de latere vrouw van Willem Udo (1902-1955), drogist in Rhenen, in 1914 bevriend geraakt met de 10-jarige Alice Aernouts (1904-1972) uit Berchem. Alice was met haar vader en moeder uit Berchem gevlucht voor de Duitse bezetter en via Antwerpen in Nederland terechtgekomen. De familie Aernouts verbleef van 10 oktober 1914 tot 16 januari 1915 in Rhenen. De vriendschap tussen Alice Aernouts en Nel van Drunick en hun families strekte zich uit tot ver in de jaren '60 van de 20^e eeuw en werd via wederzijdse bezoeken versterkt. Ook zoon Aart Udo (1947-2009), zijn vrouw Tilly van Bruggen (1935-2004) en kleinzoon Wim hebben aan deze contacten mooie herinneringen overgehouden.

JEANETTE STOMMELS

Naast vriendschap is er ook liefde ontstaan tussen Rhenenaren en de Belgen. Maria Elisabeth Johanna 'Jeanette' Stommels (1899-1965), dochter van Josephus 'Jefke' Jacobus Stommels

(1880-1940) en A.M.M. ('Mathilde') Stommels-Bogaerts (1880-1963) uit Lier, kreeg verkering met Leendert Baars (1897-1976), loodgieter te Rhenen en trombonist bij OBK. Aanvankelijk was Jeanette (Maria) niet onder de vluchtelingen in Rhenen en de voorzitter van het vluchtelingencomité in Rhenen heeft haar via een advertentie in 'De Prins' proberen op te sporen om haar met haar familie te herenigen. Dat is ook gelukt, want op 15 juli 1915 is zij alsnog in Rhenen aangekomen. Zij bleek eerst bij haar grootouders van moederszijde en later bij een tante in België te hebben verbleven. De familie Stommels heeft tot in 1919 in Rhenen gewoond. Leendert Baars trouwde in 1919 in Lier met Jeanette Stommels. Zij bleven daar tien jaar. In 1929 verhuisden zij vanuit België terug naar Rhenen, eerst naar Vreewijk en later naar de Grutterstraat. Naar verluidt hield Jeanette erg van (Belgische?) bonbons en werd zij 'een vrouw van gewicht'. In 1965 moest de brandweer er aan te pas komen om haar uit huis te krijgen naar het ziekenhuis. Zij is begraven op de begraafplaats aan de Achterbergsestraatweg, waar haar graf nog is te vinden. Hun zoon Gerrit Baars (1919-2011) is als loodgieter/elektricien werkzaam geweest in Rhenen, was klarinettist bij OBK en getrouwd met Johanna Hovestad (1917-1996). De familie Stommels uit Lier heeft nog tot in 2011, dus bijna honderd jaar, contact gehouden met de

Oproep van de voorzitter van het Comité voor tot Huisvesting van Belgische Vluchtelingen in Rhenen om bekend te worden met het verblijf van Maria Stommels in 'DE PRINS der geïllustreerde bladen' van 3 april 1915, p.168 (Coll. J.M. Vlak).

Opsporing van vermiste Belgische vluchtelingen gevraagd. **Josephus Jacobus Stommels**, thans verpleegd te Rhenen; hij en zijn vrouw zijn tijdens het bombardement uit Lier gevlucht met hun jongste kinderen; van hun oudste dochter Maria Elisabeth Stommels, geb. 27 Sept. 1899, die bij haar grootouders Bogaerts vertoefde, hebben zij sedert niets meer vernomen, ondanks al hunne navragen bij inlichtingenbureaux enz.; nevenstaand portret van den vader werd ons gezonden door den voorzitter van het vluchtelingencomité te Rhenen.

1915

Josephus Jacobus Stommels.

Jeanette Stommels (1899-1965) (Coll. D. Hovestad) en haar graf op de begraafplaats aan de Achterbergestraatweg (Coll. J.M. Vlak).

familie Baars uit Rhenen. Over de vader van Jeanette, Jefke Stommels, gaat nog een aardig verhaal. Hij was kleermaker van beroep en werkte ook voor de familie van burgemeester Jhr. G.J.A. Schimmelpenninck, die daar naar verluidt zeer tevreden over was. Jefke werkte in zijn Rhenense tijd bij een plaatselijke conservenfabriek en kennelijk was men daar zo tevreden over zijn werk, dat hij bij vertrek als dank een gouden horloge met inscriptie kreeg. Helaas is het horloge niet meer in familiebezit.

TOT SLOT

Nederland heeft zich altijd gastvrij opgesteld als het gaat om de opvang van Portugese Joden op het eind van de 16^e eeuw, van Hugenoten in de 18^e eeuw en Hongaren in de 20^e eeuw. Opvang van de Belgen in 1914 vormde daarop geen uitzondering. Wel stuurde de Nederlandse regering na afloop van de Eerste Wereldoorlog onze Belgische bureaus een rekening van 50 miljoen gulden (de helft van de gemaakte kosten). Wij weten niet of deze rekening ooit is betaald. Indien dat wel zo is, is deze rekening vermoedelijk ten laste gekomen van de Duitse herstelbetalingen aan België na deze oorlog. In Veenendaal wordt gedacht over het plaatsen van een plaquette ter herinnering aan het verblijf van de Belgen aldaar. En in Rhenen? In elk geval is met deze bijdrage de herinnering vastgelegd aan een minder bekende episode van de recente Rhenense geschiedenis.

BRONNEN

- M. Amara, P. Chielens, H. op de Beeck en K. van Damme. 2004. *Vluchten voor de oorlog: Belgische vluchtelingen 1914-1918*, Flanders Fields Museum, Ieper, België, 143pp.
- M. Bossenbroek en J.B.C. Kruishoop (eindred.). 1988. *Vluchten voor de Grootte Oorlog: Belgen in Nederland 1914-1918*, 80pp.
- G. van Bruggen. 2008. *De hei is groot genoeg: Belgische vluchtelingen op de Veluwe 1914-1918* Vluchtoord Ede, 144pp.
- H.P. Deys, 1982. *Achter Berg en Rijn*, 403pp.
- C. Easton. 1917. *Jaren van strijd*, 250pp. De Gelderlander
- G. Jaspars. 1917. *De Belgen in Holland 1914-1917*, 40pp. Rhenensche Courant
- E. de Roodt, Oorlogsgasten. 1999. *Vluchtelingen en krijgsvangenen in Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog*, 278pp.
- B. Tuchman. 1962 (2003). *De kanonnen van augustus*, 592pp. Opgave van vluchtelingen welke verblijf houden of gehouden hebben in de Provincie Utrecht. 1915. Utrechts Comité tot hulp en ondersteuning van vluchtelingen. 389 + 24 pp.
- J.M. Vlak. 2014. 1914: *Mobilisatie en noodgeld in Rhenen. Oud-Rhenen* 33, 28-32.
- M. Verleyen en M. de Meyer. 2013. *Augustus 1914: België op de vlucht*, 232pp.
- Wikipedia en wikimedia

DANKWOORD

Deze bijdrage is erg verrijkt door de informatie die Aart Udo (†2009) al verzameld had. Met dank ook aan Henk Deys, Ben van Laar, Ton Steenberg (Wageningen), André van den Broeck, Jos Stommels en Maria de Blauw (Lier, België), Frits Spee, Johan Smit en Dik Hovestad voor suggesties, fotomateriaal of nadere informatie.

Cunera tussen feit en fictie; een stripboek dat de mythe ontrafelt

Katrijn Kuypers

'De halsdoek van Cunera' wordt het nieuwe stripboek over Rhenens stadspatrones. Samen met stripgenootschap stichting De Inktpot probeert Katrijn Kuypers, oud-cultuurcoördinator in Rhenen, met een 'graphic novel' een reconstructie te maken van wie deze legendarische figuur geweest zou kunnen zijn. 'De halsdoek van Cunera' verschijnt in 2015. Het is de bedoeling dat het stripboek tijdens Cuneradag gepresenteerd zal worden.

Titelpagina

De lijst met literatuur over Cunera, zowel wetenschappelijk als fictief, is lang en al eeuwenoud. Maar een stripboek over Cunera is, bij mijn weten, nog niet eerder verschenen. Het idee ervoor is ontstaan nadat we (De Inktpot en ik) in 2011 een stripboek maakten over Sint Maarten, patroon van de stad Utrecht. Hierbij focusten we niet alleen op de legende, maar vooral op de historische gebeurtenissen na zijn overlijden, waardoor hij in heel Europa als heilige bekend werd. Een bepaald niet traditionele benadering.

Cunera is anders dan Martinus, geen historische figuur; we kunnen niet bewijzen dat ze heeft bestaan. Haar verhaal raakt echter zoveel aspecten van de geschiedenis van Rhenen dat ze ook niet te ontkennen is. Het is net zoals bij het Utrechtse Kerkenkruis: we hebben geen middeleeuwse bronnen die het bestaan daarvan rechtvaardigen, maar we hebben het erover, dus het Kerkenkruis bestaat.

Hoe zit dat met Cunera? Wat is er werkelijk over haar bekend en hoe moeten we dat interpreteren? Marijke Carosso-Kok schreef een artikel in het Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis¹, waarin zij het verhaal achter de legende probeert te achterhalen. Hoewel zij steeds wetenschappelijk te

werk heeft willen gaan, kunnen we Carosso-Koks verhaal lezen als een detective waarin op zoek gegaan wordt naar een echte Cunera. Stukje bij beetje ontleedt Marijke Carosso-Kok de legende tot 1) een volksverhaal uit de vroege middeleeuwen, 2) een met christelijke elementen opgetuigd verhaal, dat waarschijnlijk ontstaat in de 11^e of 12^e eeuw, en 3) een in de latere middeleeuwen, vanaf de 13^e of 14^e eeuw, opgeschreven heiligenleven dat ingebed is in andere christelijke legenden en van belang is voor stad en bevolking.

Die drie insteekmogelijkheden willen we in het stripboek ook laten zien door de legende driemaal, vanuit een ander gezichtspunt, te vertellen. Dat gebeurt in parallelle verhaallijnen, waarbij de pagina horizontaal in een boven en onderste helft wordt verdeeld. Aan de bovenkant zien we de fictie, aan de onderkant de historische context. Bijvoorbeeld: je kunt je het ontstaan van een volksheilige voorstellen wanneer er in een gemeenschap iets ernstigs gebeurt. De moord op een jonge vrouw is wel zo iets ernstigs. Een sterk verhaal kan generaties lang van mond tot mond worden overgeleverd. Van de doden niets dan goeds is het devies, en – dat zien we nu ook nog – wanneer plotseling uit het leven genomen, worden de verhalen rond die persoon steeds mooier. Het is niet moeilijk om zo binnen een paar generaties een heilige te creëren.

proefpagina 1

Er wordt met meerdere tekenaars gewerkt die elk een eigen verhaal uitwerken. Dat betekent dat voor elk verhaal naar de bijpassende stijl wordt gezocht. Het stripboek 'De dans van de gezanten' ook gemaakt door De Inktpot, is daar een voorbeeld van². De intentie is om

bij 'De halsdoek van Cunera' de jongste wetenschappelijke inzichten in de studie naar Cunera, andere vroege vrouwelijke heiligen en archeologie te verwerken. Met een kwinkslag natuurlijk. Een stripboek blijft een lichtvoetig medium.

De opzet is in ieder geval dat de verhalen aan de boven- en onderkant van de bladzijden met elkaar in overeenstemming zijn. Ze illustreren elkaar als het ware. Bijvoorbeeld: het eerste verhaal bovenaan gaat over de jonge maagd Cunera die in het Frankische Rhenen terecht komt; aan de onderkant van de pagina zie je een archeoloog die op weg gaat om de vondsten op de Donderberg te bestuderen.

In de tweede verhaallijn komt de kwestie rond de val van Hamaland aan de orde. Over het grondgebied van Hamaland zijn de nodige discussies, maar in de kwestie rond de laatste heerseres, Adela, over het gebied Hamaland speelt Rhenen in ieder geval een kleine rol. Het rijk van Hamaland was voor het jaar 1000 een groot grondgebied, dat zich uitstreckte tussen Gelderland en West-Duitsland. Heerser Wichman verdeelde de goederen tussen zijn twee dochters, abdis Liutgard van Elten en Adela³. Deze laatste was het niet eens met een deel van de schenking aan Liutgard en de ruzie liep hoog op tot en met de moord op een aanhanger van Liutgard in 1016. Adela's zoon Meinwerk, bisschop van Paderborn, verschilde met zijn moeder van mening over het verdelen van het grondgebied. Vanuit het verre Paderborn kwam hij haar opzoeken om de kwestie te bespreken, maar om zich van tevoren te informeren vroeg hij enkele mannen in Rhenen, die naar later bleek op de hand van zijn moeder waren, of Adela rechtmatig gehandeld had. De mannen haalden daarop de relieken van Cunera uit de plaatselijke kerk om daarop te kunnen zweren, maar Meinwerk had relieken bij zich van de heilige Petrus en Paulus en van de heilige Blasius. Toen hij de mannen vroeg

hierop te zweren, werden ze door een slag uit de hemel getroffen en daarmee werd het ongelijk van Adela aange- toond⁴.

Een parallel met de verongelijkte en boosaardige vrouw van Radboud, Aldegonda, uit de legende van Cunera, is snel gevonden. Aldegonda is verantwoordelijk voor de dood van

Cunera, Adela voor die van de handlanger van Liutgard. Beide vrouwen vinden hun einde in de Rijn: Aldegonda stort zich van de Grebbeberg en het lijk van Adela werd opgegraven uit haar graf in de Dom van Keulen en door haar tegenstanders in de rivier gesmeten. Zo zijn er steeds verbanden tussen feit en fictie. De legende van Cunera krijgt steeds meer ankers, waardoor het 'niet bestaan' van Cunera steeds moeilijker voor te stellen wordt.

Wanneer we in de derde verhaallijn zien dat Cunera is opgeklommen tot officiële heilige en garant staat voor wonderbaarlijke genezingen, tekenen we in de onderste helft van de strippagina's de monniken van het klooster Deutz. Rhenen is op dat moment in bezit van dat klooster vlakbij Keulen. De monniken bespreken met elkaar hoe ze het succes van Cunera nog beter kunnen uitventen. Het klooster Deutz is ook verantwoordelijk voor de opgravingen van de beenderen van de heilige maagd Ursula, die in de 12^e eeuw in Keulen zijn ontdekt. In feite ging het hier om de resten van een Romeinse begraafplaats. Met het vinden van duizenden skeletten kon men eindelijk de legende van Ursula staven en de overblijfselen gingen als zoete broodjes over de toonbank. Recent onderzoek heeft uitgewezen dat in de loop der eeuwen 12.000 relieken zijn verkocht, van vingerkootjes tot hele beenderstelsels. Deze zijn over heel Europa verspreid en daarmee werd Ursula met haar 11.000 maagden een marketing icoon voor de stad Keulen. Door Cunera als een van de maagden te bestempelen kon de abdis van Deutz Rhenen in het verkoopsucces laten meedelen.

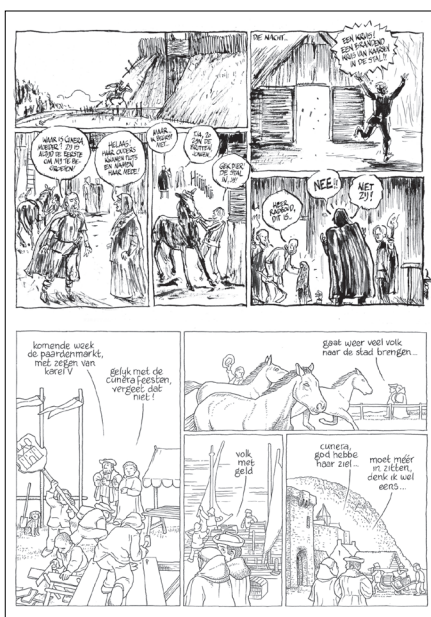
Steeds wordt gezocht naar overeenkomstige elementen in de legende van Cunera en die van de stad Rhenen en zo biedt het stripboek een kijkje achter de schermen bij het ontstaan van de legende. Het wordt een boek dat je meerdere keren zult willen lezen om na te kijken 'hoe het ook al weer zat' tussen feit en fictie. Voor geïnteresseerden wordt een verantwoording opgenomen en een literatuurlijst.

'De halsdoek van Cunera' wordt getekend door o.a. Niels Bongers, Niels de Hoog, Albo Helm, Ype Driessen en Joshua Peeters.

NOTEN

1. Carasso-Kok, M., 'Cunera van Rhenen tussen legende en werkelijkheid', In: *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis 4-2001*. (Hilversum)
2. De Inktpot, *De dans van de gezanten*. Vrede van Utrecht, 2013.
3. Alpertus van Metz, *Gebeurtenissen van deze tijd en een fragment over bisschop Diederik I van Metz*, ed. H. van Rij (Hilversum 1999)
4. Berndt, G.M., *Vita Meinwerki episcopi Patherbrunnensis – Das Leben des Bischofs Meinwerk von Paderborn*, München, 2009 hs ca 1155-1165

proefpagina 2

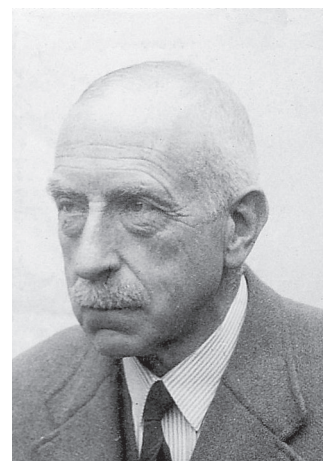
Oude huizen in de Rhenense binnenstad en hun bewoners

Het huis 'Poelenstein' en Dokter Waller

Henk P. Deys en Ad J. de Jong

Op zoek naar de oudste bewoning en om verder inzicht te krijgen in het ontstaan van de stad Rhenen vervolgen we met de geschiedenis van huizen in de Rhenense binnenstad met 'stein' in de naam. Zo blijken er in de buurt van de Bergpoort de huizen 'Poelenstein' en 'Hagestein' te hebben gestaan. Deze huizen stonden aan de noordzijde van de Herenstraat. Deze 'steinen' zijn interessant omdat ze stonden in een gedeelte van Rhenen, waar mogelijk de stad Rhenen zou zijn ontstaan.

In dit artikel willen we de bewoningsgeschiedenis van het huis Poelenstein vanaf de 16^e eeuw voor het voetlicht brengen. Over Hagestein hopen we in een volgende editie van Oud Rhenen te kunnen publiceren. In het huis Poelenstein heeft de bekende Rhenense huisarts dokter Waller (1877-1971) gewoond, naar wie een straat in Rhenen is genoemd. Hij woonde er vanaf 1906 met zijn gezin totdat hij in 1929 verhuisde naar het fraaie landhuis De Tangh.

Het huis Poelenstein te Rhenen met op de stoep huispersoneel, circa 1910, en dokter William Waller (1877-1971)
(fotocollectie familie Waller en H.P. Deys)

VOORGESCHIEDENIS

In zijn boek *De Stad Rhenen* poneert Prof. Dr. W. van Iterson de stelling dat de stad Rhenen vermoedelijk ontstaan is uit een nederzetting (*curtis*), genaamd *Hreni* (het latere Rienen of Rhenen), in de buurt van de Bergpoort. Deze nederzetting zou circa 1250 stadsrecht hebben gekregen en in 1346, samen met gebied meer ten westen en ten zuiden gelegen, verder zijn ommuurd in opdracht van bisschop Jan van Arkel.

Bij het graven van een bouwput voor de nieuwe Albert Heijn-supermarkt en aangrenzend appartementencomplex, stuitte men op een oud stuk stadsmuur. De stenen van deze muur zijn onderzocht en met behulp van isotopenonderzoek is vastgesteld dat de stenen inderdaad dateren uit het midden van de 14^e eeuw.

Al met al voldoende reden om te onderzoeken wat voor huizen en gebouwen er in dit noordoostelijke stadsgedeelte van Rhenen hebben gestaan in de middeleeuwen.

In zijn artikel *Gilden te Rhenen* in Oud Rhenen 2010 beschrijft Ad de Jong hoe aanvankelijke handelsnederzettingen in de middeleeuwen uit konden groeien tot steden. Er vestigden zich meestal vanaf het begin al ambachtlieden, zoals smeden. Zij waren belangrijk voor het vervaardigen van

(uiteraard) hoefijzers en werktuigen voor het boerenbedrijf, gebruiksartikelen, zoals messen, bijlen, zagen en wapens.

Voorts kwamen er natuurlijk de herbergen en gasthuizen, en niet te vergeten een kerk of kapel met bijbehorende mogelijkheid om doden te begraven. In het huis Hagestein, dat het dichtst bij de Bergpoort stond, woonden eeuwenlang smeden.

Bestuderen we de oudste prent van het noordoostelijke gedeelte van de stad Rhenen en stadsplattegronden, dan zien we daar vlakbij de Bergpoort langs de Herenstraat een lang-

Uitsnede van een stadsplattegrond van circa 1600 met het gebied in de buurt van de Bergpoort (zie *Achter Berg en Rijn Afb. 7*)

gerekt gebouw, dat een gasthuis zou kunnen zijn geweest. Het is tot nu toe niet vastgesteld waar het Gasthuis vroeger heeft gestaan. Voorts daarachter een torentje met een kruis erop. Dit zou kunnen duiden op een kerkje of kapel. Enige voorzichtigheid dient in acht genomen te worden, omdat de kaarten niet altijd even betrouwbaar waren. Echter, de plaats van kerkelijke gebouwen werd meestal wel vrij nauwkeurig aangegeven.

Wat de gasthuizen betreft kennen we natuurlijk het Gasthuis, dat beneden aan de Herenstraat tussen de Kruisstraat en de Koningsstraat heeft gestaan; de bijbehorende Gasthuiskapel heeft de bombardementen in de meidagen van 1940 weliswaar doorstaan, maar was dusdanig bouwvallig dat de kapel zelf is afgebroken. Later zijn de fundamenten nog eens opgegraven en opgemeten (zie verslag van Annemiek Bonnema). Ook is er ooit een Vrouwengasthuis geweest dat bij het kerkhof en de school achter de Cunerakerk heeft gestaan.

Toch zijn er sterke aanwijzingen dat er al eerder in de buurt van de Bergpoort een gasthuis heeft gestaan. Dit is vermoedelijk een vrouwengasthuis geweest, dat later verhuisde naar de locatie bij de Cunerakerk. Een sterke aanwijzing hiervoor is dat volgens de gasthuisrekeningen de jaarlijkse inkomsten van een huis, genaamd De Pauw, bij de Bergpoort aan het Vrouwengasthuis toekwamen. De doorgaande weg van Utrecht naar Arnhem liep vroeger onderlangs de nederzetting Rhenen via de Koningsstraat naar het oosten. Op een kaart van Jacob van Deventer van midden 16^e eeuw is een gedeelte van deze weg nog zichtbaar.

Toen Rhenen ommuurd werd en er een Bergpoort kwam, was er kennelijk behoefte om de doorgaande weg bovenover, dwars door de nederzetting te laten lopen richting deze Bergpoort. Het toenmalige gasthuis moest hier kennelijk toestemming voor geven. Zo lezen we in een inventaris van Rhenense charters met betrekking tot de bezittingen van het Gasthuis (in drukvorm verschenen in 1915, een transcriptie door R. Jesse):

Een bezegelde transportbrief beginnende met Wij Jan van Bommel, Richter, etc. en eindende:

‘Gegeven in ’t jaer ons Heeren 1390 op Sinte Martijns avont wesende besegelt mit drie groene uijthangende segels, bij welken transport brief Dirck de Kock opgedragen heeft ten behoeve van Aelbert van Bommel alle rechten, ’t welck hij hadde aen eenen Schepen-brief van Rhenen inhoudende dat Gijsbert Lijster ende Reijnier van Velu, Gasthuysmeesters, belooff hebben dat die straet leggende westwaerts de voorz. Dirc de Kocks huysinge ende suijtwaerts naest het Gasthuys sall blijven leggen tot een gemeenstraet tertijt toe, dat die Gasthuysmeesters in der tijd de voors. Dirc betaelen sestien pont paeijementses, alls tot Rhenen dan ghenge ende geheven wesen sall ende geteijckent mit letter C’.

De doorgaande weg zou dus onderlangs een eerder bestaand Gasthuis te hebben gelopen, vermoedelijk niet

het Gasthuis bij de Koningsstraat.

Inderdaad blijkt het Gasthuis reeds in de middeleeuwen grondrechten te hebben gehad in de buurt van de Bergpoort en moesten eigenaren van huizen in die buurt jaarlijks een rente (uitgang) aan het Gasthuis betalen. Deze jaarlijkse rentes bleven nog tot ver in de 19^e eeuw bestaan. Zo was het geval met het genoemde huis De Pauw, dat later in bezit kwam van het Gasthuis, en een huis genaamd ‘Hagestein’. De Gasthuisrekeningen vanaf de 16^e eeuw zijn gelukkig grotendeels bewaard gebleven, zodat vrij gemakkelijk na te gaan is wie de eigenaren en bewoners van deze huizen zijn geweest in de eeuwen daarna.

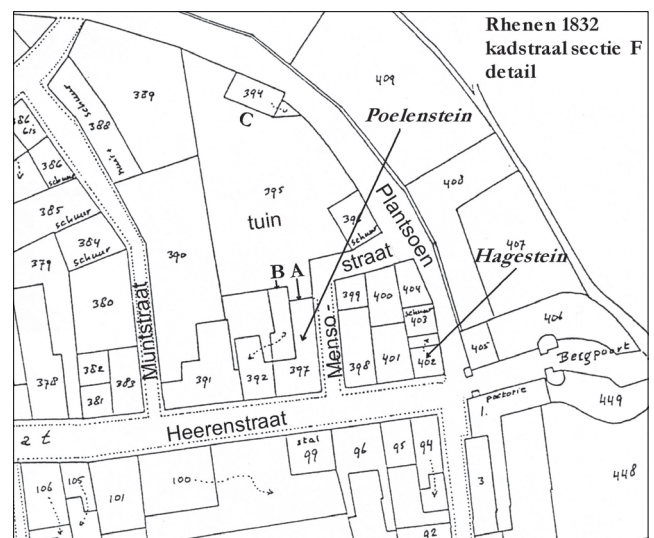
Als we zouden weten waar zich in 1390 het huis van de genoemde Dirc de Kock bevond, zouden we weten waar dit Gasthuis gestaan heeft.

Het andere huis met ‘stein’ in de naam stond eveneens aan de Herenstraat in de buurt van de Bergpoort, een paar huizen verderop naar het westen. Dit huis heette ‘Poelenstein’. Hieronder willen we nader ingaan op de geschiedenis van het huis Poelenstein op basis van wat we tot nu toe hebben kunnen vinden in de Rhenense archieven.

POELENSTEIN – LATER HUIS NO. 83/KADASTRAAL NO. F397

In het meinummer 2014 van Oud Rhenen beschrijft W.H. Strous het interieur van een huis van de joodse tafelhouder (houder bank van lening) Abraham Abrahamsen, dat bij nader onderzoek ooit Poelenstein blijkt te hebben geheten. Deze Abraham Abrahamsen heeft verschillende bezigheden om de kost te verdienen. Als jood kan hij geen ambacht uitoefenen; dat was voorbehouden aan de burgers die aangesloten

Overzichtskaartje waarop de ligging van Poelenstein en Hagestein d.m.v. pijlen is aangegeven; voorts is A het eigenlijke huis en B een huis dat ertegenaan gebouwd was en dat hoorde bij het huis ernaast. C is een huis dat tegen de stadswal aan was gelegen (zie foto’s van de tuin).

moesten zijn bij een ambachtsgilde. Hij pacht het recht om een bank van lening te houden van de stad Rhenen. Hij blijkt verder tevens opkoper van tabak te zijn en heeft een slagerij, die bij een inventarisatie in 1741 door notaris Johan Boon in verband met het faillissement van zijn zaak beschreven wordt. Hoewel de eigenlijke lommerd en het bijbehorende magazijn (vermoedelijk in de kelder) niet beschreven worden (vallen buiten het faillissement), krijgen we toch een aardige indruk van de indeling van het huis.

Het betreft hier een aanzienlijk huis dat in de Rhenense en Utrechtse archieven ook wel 'Poelenstein' genoemd wordt. Hierna volgt wat we hebben kunnen vinden over de eigenaren en bewoners van dit markante huis vanaf de 16^e eeuw.

In de 16^e eeuw blijkt het huis tijnsplichtig te zijn aan de Domeinen. Rhenen als stad was ooit in de middeleeuwen 'tweehurig'. Niet met zekerheid is vastgesteld wie Rhenen ooit stadsrecht verleende. Er wordt nog steeds vanuit gegaan dat dit door de bisschop van Utrecht is gebeurd, echter Wijk bij Duurstede kreeg ooit het stadsrecht verleend door de heren van Abcoude. Daarentegen werd het stadsrecht na het verloren gaan van de stadsbrief van Rhenen begin 15^e eeuw bevestigd door de bisschop van Utrecht, waardoor men aangenomen heeft dat een bisschop van Utrecht Rhenen ooit stadsrecht had verleend. In een charter uit 1421 bevestigt Frederick (van Blankenheim), bisschop van Utrecht, de privilegiën 'door zijn voorvaderen (lees de bisschoppen) aan die stad gegeven'.

De heren van Abcoude hadden ook de nodige bezittingen en rechten binnen Rhenen. Zo was het huis van de familie Valckenaer in de Herenstraat (tegenover Poelenstein gelegen) in ieder geval in 1408 en 1440 tijnsplichtig aan de heer van Abcoude (zie artikel van A.J. de Jong in het meinumner van Oud Rhenen 2012). Na diens dood te Brussel op 4-2-1459 kwamen deze lenen en grondrechten van Jacob van Gaesbeek, heer van Abcoude, toe aan de bisschop van Utrecht en later kwamen zij ten tijde van keizer Karel V bij de Domeinen terecht.

Er zou een verband kunnen zijn tussen de naam 'Poelenstein' en de familie Van den Poel, die in de middeleeuwen bezittingen had onder Rhenen en Wijk bij Duurstede.

In 1315 zijn er vechtpartijen te Rhenen. In het Registrum Guidonis (zie later bij Bronnen) wordt bij één van de strijdende partijen een Clais Heynekinssone van den Po(e)le genoemd. Ook elders in dit Registrum Guidonis worden hij en ook een broer Dyderic genoemd in verband met vechtpartijen waarbij diverse Rhenenaren zijn betrokken en er doden te betreuren zijn. De bisschop Gwijde van Avesnes probeert daarbij een verzoening tot stand te brengen en legt boetes op, ook om bijvoorbeeld zielmissen voor de overledenen te bekostigen.

In 1433 worden te Rhenen een Johan van den Poel en

Joncfrou Margriet van den Poel genoemd als broeder- en zusterleden van het Cuneragilde te Rhenen. Deze Johan van den Poel, overleden vóór februari 1469, was een zoon van heer Gijsbert van den Poel, ridder, en Sophia Henrics dochter Utenhamme. Hij was verwant aan de familie Borre van Amerongen via zijn vrouw Margaretha Borre, in 1475 genoemd als zijn weduwe, erfgename van Dirk Borre, haar broer, die priester was en in 1475 overlijdt. Zij zelf leeft kennelijk nog op 10-10-1475, als er een leen overgaat op Gijsbert van de Poel en er sprake is van een lijftocht aan haar (lees: vruchtgebruik).

Genoemde Jan (= Johan) van den Poel was een kleinzoon van een gelijknamige Jan van den Poel, overleden in 1416, die in 1400 genoemd werd met Joffr. Lijsbeth, een bastaarddochter van heer Willem van Abcoude, ridder.

We komen de namen Borre van Amerongen en Van den Poel voorts tegen bij hun bezittingen Borrencamp in de Marsch en Broechange in Achterberg, de huidige boerderij Broekhoven aan de Cuneraweg. Zo transporteert Joffr. Margriete Borren als weduwe van Jan van den Poel in 1475 het goed Broechange, dat in haar bezit was gekomen na overlijden van haar genoemde broer Dirck Borren, priester.

Jan van den Poel en Margriete Borren hadden naast een zoon Gijsbert nog een zoon Jan en een dochter Marie van den Poel.

Jan (van den) Poel wordt in 1462 genoemd als het recht van het veer te Rhenen op 22-6-1462 met zijn toebehoren voor het gerecht van Rhenen overgedragen wordt van Philips Jacobsz Codde, doctor in de medicijnen en vanaf 1448 als stadsdokter in Leiden aangesteld, aan broeder Henrick van Heeswijck, priester en procurator van het karthuizer klooster Nieuwlicht bij Utrecht, in welk klooster Jacob van Gaasbeek werd begraven. Codde had het veer in 1457 gekocht van Jacob van Gaasbeek, heer van Abcoude.

Op 30-3-1463 droeg het klooster Nieuwlicht het veer als vrij eigendom op aan bisschop David van Bourgondië om het voorts van hem in leen terug te krijgen. Het was dus een bisschoppelijk leen.

Ook bij het recht op het veer, net als bij het tijnsrecht op huizen in de Rhenense binnenstad, zien we dus de heren van Abcoude weer ten tonele verschijnen.

Het huis Poelstein zou dus een 'stein' (stenen huis) kunnen zijn geweest, dat ooit toebehoord had aan een lid van de familie Van den Poel.

Poelenstein te Rhenen wordt in ieder geval genoemd in de rekeningen van de rentmeester-generaal als zijnde tijnsplichtig aan de Domeinen van Utrecht. Dit tijnsrecht zou ook hier afkomstig kunnen zijn van ooit de heren van Abcoude en later de bisschop van Utrecht.

De oudste vermelding van Poelenstein die we hebben kunnen vinden in deze rekeningen dateert uit 1556. Hieronder

willen we nader ingaan op de eigenaren en bewoners van Poelenstein tot de totale verwoesting van het huis in de meidagen van 1940. Het huis werd daarna herbouwd zoals ook alle omliggende huizen die verloren waren gegaan.

Priesters werden als onmondig beschouwd en mochten geen 'hulde doen.' Als leengoederen van eigenaar veranderden, droeg de nieuwe eigenaar het goed eerst weer op aan de leenheer om het daarna weer in leen te mogen ontvan-

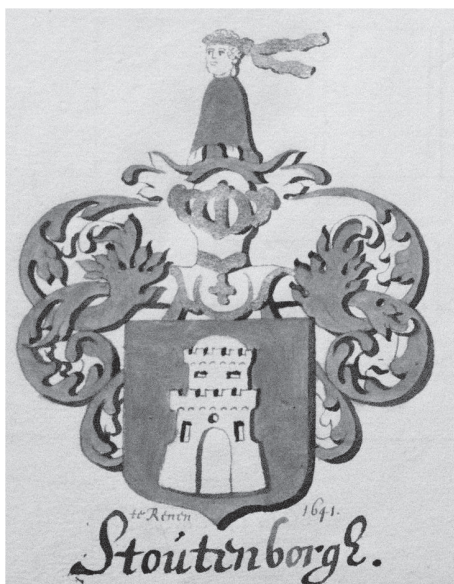

Familiewapen Lijster en de zegels van Willem Dircksz Lijster, gasthuismeester (1533), en Claes Dircksz Lijster, schepen in 1545; zij waren broers van heer Henrick Lijster, priester (heraldische collectie A.J. de Jong)

16^E EEUW

In de rekeningen van de rentmeester-generaal van de Domeinen 's lands van Utrecht' staat vermeld dat een 'heer' Henrick Lijster jaarlijks een stuiver tijns (grondrente) verschuldigd is 'uit zijn huijsinge gebeten Poelestein' te Rhenen. Dit 'heer' kan staan voor een riddermatige of priester, waarbij gedacht zou kunnen worden aan de commandeur van de Ridderlijke Duitse Orde te Rhenen, die tevens pastoor was van de Cunerakerk. Hoewel deze Henrick Lijster mogelijk wel priesterbroeder was van deze Ridderlijke Duitse Orde (in 1532 en 1540 genoemd als pater), wordt hij in de tijnsregisters genoemd als tijnsplichtige (eigenaar) en is het huis ei-

Familiewapen Stoutenborgh te Rhenen (uit: wapenhandschrift P. van der Schelling, collectie CBG Den Haag)

gendom van de familie Lijster. Vrouwen en priesters moesten zich in die tijd bij financiële en gerechtelijke transacties laten vertegenwoordigen door een mannelijke voogd (momber). Genoemde heer' Henrick Lijster was de oudste zoon van Dirck Henricksz Lijster en als zodanig de eerste leenvolger in de familie.

Iets soortgelijks speelt bij overdracht van tiendrecht en eigendommen, waarop een jaarlijkse tijnsverplichting zat. Ondanks dat het hierbij vaak om een klein bedrag gaat, zoals een stuiver jaarlijks, werd toch telkens een tijnsbrief opgesteld bij verandering van eigenaar. In geval het een priester betrof trad meestal een jongere broer of een ander mannelijk familielid op als 'hulder'. Bij vrouwen was dat meestal haar echtgenoot of een mannelijk familielid. Bij heer Henric Lijster bijvoorbeeld vonden we bijvoorbeeld zijn jongere broers Claes Lijster (in 1523) en Willem Lijster (1530) genoemd als hulders.

In 1567 is heer Henric Lijster mogelijk overleden en wordt met betrekking tot Poelenstein in de tijnsrekeningen een Rutger de Bruyn genoemd als man en voogd van Jonfr. Hadewijch Lijsters en Jonfr. Huberta Lijsters, haar zuster.

Een priester Henrick Lijster wordt reeds in de periode 1523-1529 genoemd te Rhenen. Hij is een broer van een Claes Lijster; deze zegelt in 1541 en 1545 als schepen te Rhenen. Een andere broer Willem Lijster Diericksz, genoemd in de periode 1530-1547, blijkt overleden vóór 9-11-1559. Deze was gehuwd met Elisabeth van Brakel, in 1604 overleden. Uit dit echtpaar zijn tenminste een zoon, Dierick Lijster Willemsz de Jonge, die vóór 31-3-1563 overlijdt, en twee dochters geboren. Poelenstein komt dan bij de gezusters Hadewych en Huberta Lijsters terecht. Opmerkelijk is dat bij vrouwelijke leden van het geslacht Lijster er altijd een 's' of 'en' achter de familienaam staat; het betreft echter leden van één en dezelfde familie Lijster.

Genoemde Elisabeth van Brakel, de moeder van de gezusters Lijster, was een dochter van Cornelis van Brakel (tot Kermestein) en Margrete toe Boecop.

Mr. Rutger de Bruijn, genoemd als voogd was een zoon van

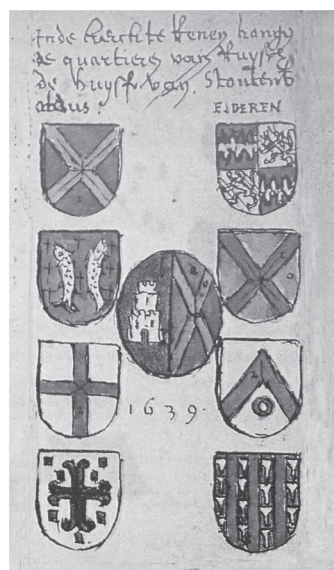
Dirck de Bruijn en Christina Lijsters, ook een lid van de familie Lijster dus. Hij was advocaat en wordt 1578/9 genoemd als burgemeester te Rhenen en trouwt dus met Hadewich Lijsters. Zij erft onder andere van haar moeder een deel van het leengoed de Tollenburg in de Marsch.

Huberta Lijsters trouwt met Dr. Adriaen van Stoutenburch, medicus, aangesteld als hofarts aan het hof van de van Gelres. Hij was burgemeester te Rhenen in 1555 en leeft nog in 1574.

Waar deze van Stoutenburch precies vandaan komt is onduidelijk. Leden van deze familie voerden als wapen in blauw een zilveren kasteeltoren, een wapen dat afwijkt van dat van een familie met dezelfde naam die te Amersfoort voorkwam. Volgens de wapenkwartieren op een rouwbord dat in Rhenen in 1641 in de Cunerakerk heeft gehangen, zou hij een zoon zijn van een Van Stoutenborgh gehuwd met een 'Hoecken' (wapen drie vishaken).

De bekende historicus, genealoog en heraldicus Aernout van Buchel reisde in 1639 via Rhenen naar Lienden, waar hij genealogisch onderzoek wilde doen naar de familie Van Grootvelt in opdracht van Adam van Lockhorst, geparenteerd aan de Liendense Van Lockhorsten. Hij tekent te Lienden de wapenkwartieren op die hij aantrof op de ramen in de kerk, voornamelijk van de Vonck van Liendens, maar ook van leden van de families Lijster, De Bruijn, Grootvelt, Lockhorst en van Brakel.

Wapenkwartieren van Gerarda Ruysch aangetroffen in de Cunerakerk door Aernout van Buchel in 1639; tekening in zijn wapenhandchrift 'Inscriptiones' (collectie bibliotheek RU Utrecht)

Op het moment dat Buchel de kerk van Lienden bezocht begon men juist te luiden in verband met het overlijden op 4 juni 1639 van Floris II, Graaf van Culemborg, die tevens heer van Lienden was. Ook bezocht hij de Cunerakerk en was onder de indruk van alle heraldiek (rouwborden, grafzerken) die hij daar aantrof en tekent een en ander in kleur op in zijn fraaie handschrift *Inscriptiones*, dat zich in de Utrechtse

Kasteel Wayenstein bij Amerongen; tekening van Roeland Roghman circa 1646/47 (zie Kastelen en Ridderhofsteden in Utrecht)

universiteitsbibliotheek bevindt. Zo beschrijft hij een alliantiewapen van Stoutenburg/Ruysch met als 8 wapenkwartieren Ruysch/Brakel/Pieck/Boecop/Elderen/Grootvelt/Wielich/Hees.

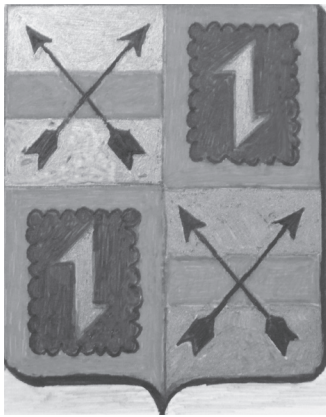
Het betreft hier de kwartieren van Gerarda Ruysch, dochter van Hugo Ruysch, heer van Wayestein, omstreeks 1540 lid van de Ridderschap van Utrecht en diens eerste vrouw Wilhelmina van Elderen, geboren circa 1560, dochter van een echtpaar Van Elderen/Grootveld. Hugo Ruysch was een zoon van Johan Ruysch, heer van Wayestein, overleden 26-7-1560 en Elisabeth van Brakel, dochter van Cornelis van Brakel van Kermestein en Margaretha van Boecop. Deze Johan Ruysch was een zoon van Hugo Ruysch Diericksz, lid van de Ridderschap van Utrecht in 1531, die gehuwd was met Josina Pieck, dochter van Joost Pieck. Hugo Ruysch huwde later met Elisabeth van Cuylenburch, dochter van Melchior van Cuylenburch en Elisabeth van Bronckhorst.

Gerarda Ruysch trouwt met Jelis (Gillis) van Stoutenborch, burgemeester te Rhenen 1627-1646 (diverse perioden) en raad aldaar 1590/1 en schepen 1611/2, 1622/3, 1626/7 etc.; voor het laatst 1649/50. Hij was een zoon van genoemde Mr. Adriaan van Stoutenborch.

Een andere zoon, Cornelis van Stoutenborch, trouwde Hadewich van Ha(e)rn, weduwe van Wouter Suyrmond; hij was schepen te Rhenen 1576/7 en was in 1586 beleend met 20 morgen, de helft van huis en hofstad Cleyn Elswert, in de Marsch.

Op 9-6-1589 wordt Cornelis van Stoutenburgh genoemd als man en voogd van Heyll van Harn en haar onmondige kinderen bij Mr. Wouter Suirmond in verband met een proces tegen molenaar Rijk Wesselsz.

In 1591 koopt Cornelis van Stoutenburg het huis ten westen naast Poelenstein gelegen in de Rhenense binnenstad; in 1608 verschijnt Huberta Lijsters voor het gerecht voor

Familiewapen Vosch van Roelinxweert (in heraldische collectie CBG Den Haag)

haarzelf en als erfgenaam van haar zoon Cornelis van Stoutenburgh. Naast genoemde Cornelis en Jelis van Stoutenburgh blijken er ook nog twee dochters met de namen Wilhelm(in)a en Catharina te zijn geweest. Wat Poelenstein betreft vervolgen we met Jelis (Gillis) van Stoutenburgh, die gehuwd was met Gerarda Ruysch, waarvan Aernout van Buchel de wapenkwartieren heeft beschreven. Vermoedelijk was zij in 1639 overleden, omdat dit jaartal op haar rouwbord stond.

17^e EEUW

Aan de hand van de kerkrekeningen van de Cunerakerk in de eerste helft van de 17^e eeuw kunnen we nagaan wie de eigenaren van Poelenstein zijn geweest in die periode. Er moet voor het huis door de eigenaren jaarlijks 15 stuivers worden betaald. Dit geld blijkt uiteindelijk bij de kerkelijke gilden zoals het Kruisgilde terecht te komen. Tot midden 17^e eeuw geldt deze jaarlijkse verplichting ('uitgang') voor de erfgenamen van Mr. Adriaan van Stoutenburgh, via burgemeester Jelis van Stoutenburgh uiteindelijk diens dochters, zoals Elisabeth van Stoutenburgh, die getrouwd was met Jor. (jonker) Johan Vosch (van Roelinxweert).

Op 20-12-1646 trouwt te Rhenen Jor. Jan (Johan) Vos

Het huis Blikkenburg bij Zeist; tekening van Roeland Roghman circa 1646/47 (zie Kastelen en Ridderhofsteden in Utrecht)

(Vosch), wonende op Blijckenburch te Zeist, met Elisabeth van Stoutenburgh, wonende te Rhenen. Hij hoort tot de adellijke familie Vosch van Roelingsweerd. Hij is een zoon van Balthasar Vosch en Anna van Hollandt, een aanzienlijke familie te Wijk bij Duurstede. Hij woont ten tijde van zijn huwelijk dus op het kasteeltje Blikkenburg bij Zeist, dat begin 17^e eeuw in handen was van leden van de familie Van Brakel.

Op 2-12-1650 loten de gezamenlijke erfgenamen van de heer borgemeester Stoutenborch en joffrouwe Gerarda Ruijsch om de toebedeling van de nalatenschap. Zo heeft Joe. (jonkvrouwe) Johanna van Stoutenborgh het lot getrokken met het schapeschoth genaemt Heymers Engh naest de Grebbe en de zogenaamde Maethey (Maathei).

Op 29-6-1652 transporteert Joe. (jonkvrouwe) Elisabeth van Stoutenburgh, vergezeld van Jor. (jonker) Johan Vosch als haar momber aan haar zuster Cornelia een vierde part van den huijsinge genaemt Poelesteijn en den hoff en schuer daeraen behorende gelegen in de stadt in de Lange Heerestraet naest vrouwe Brants huijse.

Zo langzamerhand is er behoorlijk wat bezit opgebouwd en op 1-10-1652 lijftochten Jor. Johan Vosch en Joe. Elisabeth van Stoutenborch elkaar (regelen het vruchtgebruik bij overlijden). In 1655 verzoekt Johan Vosch de magistraat om de waarde vast te stellen van 28 morgen Bergland die zijn vrouw Elisabeth van Stoutenborch ten deel zijn gevallen. Johan Vosch wordt in 1652 als schepen en in 1655 als kerkmeester genoemd.

Het eigendom van het huis Poele(n)stein blijkt uiteindelijk bij Cornelia van Stoutenburgh te liggen.

Op 3-3-1664 transporteert namelijk bovengenoemde Cornelia van Stoutenburgh, vergezeld van Jor. Johan Vosch

ten behoeve van *Jor. Johan Vincent van Dijck en sijne erve seeckere huys en erff met sodanige gerechtighyheit genaemt Poelesteijn, oostw. Geurt Cornelisz* (lees: van Setten), *westw. Jacob Boumeyster en noortw. De Stadtswal*. Jaarlijks dient voor het huis 15 stuivers jaarrente aan de kerk te worden betaald.

Als we in de kerkrekeningen nagaan wie deze jaarlijkse rente van 15 stuivers betalen, dan zijn dat achtereenvolgens: Borgemeester Stoutenburgh (1645-1652), de erfgenamen van borgemeester Stoutenburgh (circa 1654-1664) en vervolgens Jor. Jan (Johan) Vincent van Dijck in plaats van genoemde erfgenamen (1664-1677).

In latere tijd vinden we als erfgenamen

van Jelis van Stoutenburgh en zijn vrouw Gerarda Ruysch drie dochters genoemd met de namen Johanna, Cornelia en Elisabeth van Stoutenburgh. Zonen, die er wel geweest zijn, worden niet genoemd. In een acte van 6-1-1669 is er sprake van de nagelaten goederen van Johanna van Stoutenborgh, waaronder het huis en toebehoren, grond op de Bergh bij Rhenen met schapeschot, de Harst geheten, bewoond door Sijmen en Rijck Driesz, met heyvelt en haar recht op bos boven Remmerden gelegen, het zogenaamde Zuijlsbosch.

Op 31-1-1664 ondertrouwt te Rhenen Jan Vincent van Dijck, uit de compagnie van kapitein Serooskerke, weduwnaar van Wendel Fockingh, in garnizoen te Rhenen, met Maria van Eck, weduwe van Peter van Hattem, in leven luitenant van een compagnie voetknechten, wonende te Rhenen. Zij trouwen met attestatie in Bergen op Zoom en laten te Rhenen in 1656 en 1661 twee dochters dopen. Bij deze dopen wordt Johan Vincent van Dijck achtereenvolgens 'gevrijd corporaal van de compagnie van de baron van Wittenhorst' en 'corporaal van de compagnie van Capt. Boetzelaer' genoemd. Hem wordt in 1665 onder de naam Jonker van Di(j)ck het burgerschap verleend. Meestal kon het burgerschap van een stad pas een jaar na vestiging verleend worden.

In hetzelfde jaar van aankoop van Poelensteijn door Johan Vincent van Dijck is er al meteen onenigheid met de buurman Gerard Cornelisz van Setten over het eigendom van de steeg (in later tijd Mensostratje geheten) tussen hun huizen, die opliep naar de stadswal. Dit leidt tot een civiele procedure voor het Rhenense stadsgerecht.

Op 9-12-1664 getuigt een viertal Rhenenaren dat bij hun weten deze steeg altijd gezamenlijk eigendom is geweest: *'...ofte dat de huysinge genaemt Poelesteijn tegenwoordig possesseur Johan Vincent van Dijck niet meerdere recht toe heeft als de huysinge van den voorz. Gerrard van Setten'*.

De volgende dag op 10-12-1664 verklaart Crijntie, weduwe van Derrick van Setten, oud omtrent 90 jaar, dat *'geduerende den tijt mijnes levens mij altijt kennelijk is geweest hoe dat de steegh tusschen de huysinge genaemt Poelensteyn tegenwoordig wordende gepossiedeert bij Johan Vincent van Dijck ende Gerrit van Setten voonoemt altijt is geweest een gemeyne steegh'*.

Als extra bewijs voert ze nog aan dat ze ooit meegeholpen had om stenen te rapen op de Bergh om de steeg mee te bestraten ten tijde dat burgemeester Stoutenburch eigenaar van Poelensteijn was. De kosten van het arbeidsloon van deze bestrating werden toen gelijkelijk gedragen door burgemeester Stoutenburch en haar vader, hetgeen nog eens aantoonde dat de steeg van hun beiden was. De uitspraak van het gerecht op 13-12-1664 was conform deze getuigenverklaringen.

In 1662 en ook bij een transport van een huis in 1669 ver-

schijnt in Rhenen een Jurriaen (Jurrien, Joriaan) Vosch van Roelinxweert (Roelingsweert) ten tonele. Hij wordt heer van Sevenhoven genoemd en is een broer van Jor. Johan Vosch. Op 11-10-1669 verkopen gemachtigden van Johan Vosch en Elisabeth van Stoutenborch aan deze Jurriaen Vosch een huis aan de Bergpoort, dat erfpachtgoed van de stad is, met een jaarlijkse erfpachtsom van 14 gulden. Aanvankelijk werd gedacht dat dit het huis Poelenstein was. Echter, dit blijkt niet het geval; Poelenstein was immers in 1664 reeds verkocht aan Jor. Johan Vincent van Dijck. We hopen over dit huis bij de Bergpoort nog eens apart te publiceren.

Jurrien Vosch was een militair. Zo is hij in 1669 luitenant in de compagnie van Frederik, graaf van Nassau-Zuylenstein, heer van Leersum en in 1674 kapitein van een compagnie voetknechten in het regiment van kolonel Ingen Nieulandt. Hij wordt tussen 1650-1656 genoemd als lidmaat van de gereformeerde gemeente in Zeist. Hij woonde voor 1662 te Zeist, in 1662 te Rhenen en daarna in Utrecht. Hij overlijdt in 1681. Hij trouwt te De Meern 3-6-1674 (ondertr. Delft 28-4-1674) met Helena van Stavenisse, vrouwe van Vliet en Sevenhoven, geboren te Zierikzee 29-2-1636, overleden Utrecht 29-5-1690, dochter van Mr. Marinus Stavenisse en Cornelia Mogge. Zij was weduwe van Anthony Pietersz van Bronckhorst (o.tr. Delft 8-11-1659).

Naast kinderen uit het huwelijk met Van Bronckhorst krijgt zij met Jurrien Vosch één zoon, Balthasar Anthonie Vosch van Roelinxweert, ged. Utrecht 27-9-1677, die later raad (1701, 1705), schepen (1705) en burgemeester (1706-1710) was te Wijk bij Duurstede. Hij was getrouwd met Johanna

Helena van Stavenisse (1636-1690)

Berendina Pater, overlijdt 22-11-1712 en wordt in de kerk van Wijk bij Duurstede begraven. De heraldicus M.L. van Hangest D'Yvoy trof in 1789 zijn rouwbord met 8 kwartieren nog aan in de kerk van Wijk bij Duurstede en heeft die in kleur opgetekend in een fraai wapenhandschrift, dat zich bevindt in de collectie van het Centraal Bureau voor Genealogie (CBG) in Den Haag.

Op 13-4-1685 transportereren de kinderen en erfgenamen van Jor. (Jonker) Jan Vincent van Dijck en Juffr. Wendel Focking, in leven echtelieden, aan Gijsbert van Seventer *'een huysinge en hoff daer achter gelegen met alle gerechtigheden en serviteiten daertoe behoord hebbende'*. Het huis is als volgt gelegen: OW en ZW de *gemeenstraeten* (een steeg, het latere Mensostratje, en de Herenstraat), WW de weduwe en erfgenamen van Jacob Boumeister en NW de stadswal.

Daarvoor waren er in 1683 al gedeelten van dit huis en toebehooren door Jor. Jan van Dijck en zijn zuster Juffr. Adriana van Dijck (in 1682 reeds erfgenamen) verkocht aan deze Gijsbert van Zeventer (Seventer), die er toen kennelijk al woonde. Er wordt verwezen naar een koopcedulle van 4-3-1676.

Gijsbert van Seventer werd ook wel Van Outseventer genoemd. Hij was nog katholiek en verwant aan de Rhenense molenaar Herbert Jansz de Wijs, die ook katholiek was gebleven. Deze lieten aanvankelijk, net als leden van de familie Vereest, hun kinderen katholiek dopen in Indoornik. Zo werd op 25-3-1677 te Indoornik Adriana gedoopt, een dochter van de uit Rhenen afkomstige Gijsbert van Outseventer en diens vrouw Mechtelt.

Gijsbert van Seventer vraagt in 1679 het burgerschap van Rhenen aan en woont dan nog in een huis naast de brouwerij van Gerrit van Driel en Johanna van Davelaar; deze brouwerij stond tussen de Gasthuisstraat en een wat meer naar het oosten gelegen steeg, die uitkwam op de zuidkant van de Herenstraat. Hem werd in 1680 het burgerschap verleend.

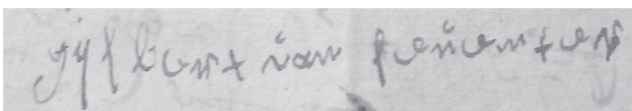

Zegel anno 1677 in Veenraadschapsarchief van Jacob Boumeister, secretaris en notaris te Rhenen (1655-1674) en later te Veenendaal (1674-1678); familiewapen Bou(w)meister getekend door C.L. van den Bosch (heraldische collectie A.J. de Jong)

Blijkens een akte van 8-7-1680 in de boedelpapieren is deze Gijsbert van (Out)Zeventer dan weduwnaer en boedelhouder van Mechtelt van Nijvelt. Willem Dircksz en Herbert Jansz de Wijs treden dan op als ooms en momboren (voogden) van zijn onmondige dochtertje Ariaantje Gijsberts van Zeventer, bij gemelde Mechtelt van Nijvelt 'geprocreëert zoals dat heet.

In 1679 richtte hij een request aan de magistraat om zijn vrouw buiten Rhenen te mogen begraven, immers hij en zijn vrouw waren katholiek en waarschijnlijk wilde hij haar niet

Handtekening van Gijsbert van (Out)Seventer

in de Cunerakerk begraven. Normaal ontving de kerk geld voor iedereen die binnen Rhenen was overleden.

Kennelijk is hij later getrouwd met ene Magdalena van der Velden, die eveneens katholiek blijkt te zijn.

In het doopboek van de Cunerakerk staat vermeld dat op 15-1-1682 een dochter Mechtelt wordt gedoopt. Het kind wordt voor de doop 'gepresenteerd door de zuster van dit kind die gereformeert is terwijl de ouders paaps zijn'. Gijsbert van Seventer is van alle markten thuis, zo verkoopt hij hout en andere bouwmaterialen, pacht hij het recht van gemaal (belang in de Rhenense stadsmolen), betaalt ook hoorngeld (laat dus koeien weiden) en wordt ook wel *weert* (waard) genoemd. Wat dit laatste betreft komen we vele rekeningen tegen van geleverde drank, zoals bier en brandewijn, die bij hem is genuttigd. Niet zeker is of ook zijn huis Poelenstein een tapperij was; wel zijn brieven aangetroffen die aan hem gericht zijn op het adres 'Antwerpen' te Rhenen. Dit was misschien een kroeg die in zijn bezit was en naast de brouwerij van Gerrit van Driel stond, ongeveer op de plaats waar zich nu café H.P. van Noort bevindt. Deze Van Driel had de brouwerij in 1680 gekocht van Dirck Jansz van Lienden en Jannigje Verweij, die in de Marsch woonden. Het is misschien een idee om ooit eens in Oud Rhenen te publiceren over de brouwerijen die Rhenen gekend heeft. Een andere brouwerij bijvoorbeeld bevond zich in de buurt van de Rijnpoort in de Visserstraat, nu Zuidwal geheten.

Er bevindt zich in het Oud Archief een verzoek van Gijsbert Gerritsen van Outseventer aan de magistraat met betrekking tot de 'pacht van het gild op de ton' (slaat op bier); in de aanhef van de brief staat dus dat hij Van Outseventer heet, maar hij tekent zelf met Gijsbert van Seventer, zo ook op een aantal rekeningen van hem over geleverde drank en spijkers.

Op 27-3-1690 vindt een publieke verkoop plaats van het huis van Gijsbert van Zeventer aan de meestbiedende. Uit de beschrijving van het pand blijkt dat een joodse tafelhouder, Abraham IJsacksz, er woont met zijn gezin en er een bank van lening heeft. Hij koopt het pand uiteindelijk voor 1210 gulden. Dit is een behoorlijke som geld en wijst erop dat het een aanzienlijk huis betrof. Zijn nieuwe eigendom wordt als volgt beschreven: *seeckere huijsinge en erve met den hoff daerachter aen gelegen staende alhier binnen Rhenen in de Lange Heerestraet, daer suijtw. De voorn. straet, noortw. de stadtwall, westw. De weduwe van secretaris Boumeister en oostw de steegh naer de voors. Wall opschietende... sulks tegenwoordigh bij Abraham IJsacksz bewoont wordt.*

Vanaf die tijd bewonen twee generaties van deze joodse familie het huis tot een faillissement in 1741 en het verkocht wordt; al die tijd is er een bank van lening in gevestigd geweest. Eigenaren zijn aanvankelijk Abraham IJsacksz gehuwd met Hillighje (Hilliken) Philipsen (ook wel Hornes of Staes genoemd). Abraham IJsacksz of Isaks moet voor 7-10-1690 zijn overleden want op die datum verkrijgt zijn weduwe het

octrooi voor zes jaar voor het hebben van een bank van lening. Later gaat de bank van lening over op hun zoon Abraham Abrahamse, gehuwd met Aletta Abrahamse. Deze blijkt naast pandjesbaas tevens slager te zijn.

W.H. Strous heeft in boekvorm uitgebreid gepubliceerd over Joods Rhenen en over deze tafelhoudersfamilie in het bijzonder in Oud Rhenen mei 2001 en mei 2014, zodat we hier niet verder op in zullen gaan. Hier is weinig aan toe te voegen.

18^e EEUW

In 1707 worden de weduwe en kinderen van Abraham Ysaxen genoemd als eigenaar van het huis als het huis er ten westen naast gelegen gekocht wordt door Pieter Ambergh en zijn vrouw Meesken van Ossenbergh.

Dat huis wordt op 6-9-1734 door Joffr. Meesjen Ossenbergh, weduwe en boedelhoudster van wijlen de heer Pieter Ambergh, in leven raad en vroedschap, verkocht aan Casimi(e)r Clemme (Klemme), die onder andere tuinier op Remmerstein was, in dienst van Willem Klerck. Deze Clemme was tevens diaken te Rhenen en gehuwd met Dirkje Teunisse, die een som geld erfde van genoemde Willem Klerck, die griffier aan het Hof van Gelderland was.

Dit huis was op 18-4-1707 gekocht van Arien Gijsbertsz en Annighje Cornelis, die eerder getrouwd was met Gerrit Bosch, en op 6-9-1734 wordt dit huis verkocht aan Casimir Clemme en Dirkje Teunisse.

Op 9-11-1742 transporteren Abraham Abrahamse en Aletta Abrahamse het huis en toebehoren aan Willem Adriaan Bouwensch, gehuwd met Juffr. Alida Adriana Menso. Vermeld wordt dat het huis in de Lange Heerestraet staat en als volgt wordt belend door: *oostw. sekere steeg, westw. boven genoemde Casimier Clemme, zuidw. de Heerestraet en noordw. de stadswalle*. Het huis van de buren Clemme wordt in 1768 publiek verkocht.

Willem Adriaan Bouwensch(ch), ged. Rhenen 19-10-1712, zoon van Willem Adriaan Bouwensch, geb. Huissen februari 1678, en Jacoba Cupius, trad aanvankelijk in militaire dienst, bracht het tot vaandrig, maar werd uiteindelijk schepen van Rhenen. Hij overlijdt kort na

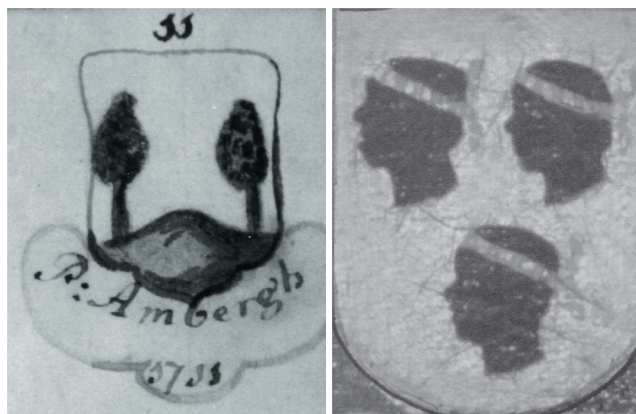

Familiewapen van Willem Adriaan Bouwensch anno 1744. Bron: een wapenkaart vervaardigd door M.C. Volhardt met de wapens van de leden van de Rhenense Vroedschap in de periode 1721-1774 (collectie Museum Het Rondeel te Rhenen)

1749 (vóór 6-10-1751) en trouwt Rhenen 6-9-1739 met Alida Adriana Menso, ged. Kesteren 2-1-1718, d.v. Menso Johannes Menso (1679-1733) en Hendrina Suijck (1686-1728). Menso Johannes Menso was predikant te Rhenen 20-12-1726 tot 31-8-1733 (overl. te Rhenen).

Na het overlijden van Willem Adriaan Bouwensch gaat het huis over op zijn weduwe, die het in de periode 1754-1757 verhuurt aan respectievelijk Aernout Pourtales en Antoni Joorman; daarna gaat zij er alleen zelf wonen.

Een dochter Amalia Gerhardina Bouwensch, ged. Rhenen 25-7-1745, o.tr./tr. Rhenen 28-6-1765/20-7-1765 Henry

De familiewapens van Pieter Ambergh en zijn vrouw Meesjen (Meesken) van Ossenbergh. Deze zijn aangetroffen op een wapenkaart in de collectie van Museum Het Rondeel in Rhenen en een wapenbord aanwezig in de raadszaal van het oude stadhuis van Wijk bij Duurstede

Maclaine, geboren te Dublin, die te Nijmegen en vermoedelijk ook te Rhenen in garnizoen gelegen heeft.

Op 30-9-1765 wordt vijfzede part van dit huis en toebehoren overgedragen van vrouwe Alida Adriana Menso, weduwe van de heer Willem Adriaan Bouwensch, aan de heer Hendrik Maclaine, vaandrig.

Eigenaar van het westelijk belendende huis is dan nog Casemier Klemme, tussen 1775-1777 Juffr. Helena Clockener en daarvoor nog in 1774, en daarna weer in 1777 Mr. Jacob Haksteen, raad in de vroedschap van de stad Rhenen en burgemeester (1779-1789) aldaar. Deze koopt in 1779 ook het daarnaast gelegen 'Generaalshuis' (zie publicatie in Oud Rhenen september 2013). Hij bezit dan ten westen van Poelenstein twee huizen naast elkaar. Uiteindelijk vertrekt Haksteen in 1792 naar huize Heimerstein. Hij overleed in 1808.

Een korte periode, circa 1770-1772 is het huis ten westen naast Poelenstein nog even in handen geweest van Jan Hermen Molenpage, gehuwd met Margaretha Elisabeth Hagendoorn; zij zijn familie van Casimier Clemme; in dat huis woont dan tijdelijk de raad Mr. Dirck Klerck.

Op 27-5-1791 koopt Johannis (Johannes) van Veen, Frans kostschoolhouder, het huis van de erfgenamen Maclaine. Hij blijft zeker tot 1809 eigenaar en bewoner van het huis, waar

vermoedelijk ook een kostschool in gevestigd was.

19^e EEUW

In de kerkrekeningen van 1808/1809 is er sprake van wijlen Johannes van Veen, schoolhouder en voorzanger. In de patentregisters 1806-1811 wordt Jan Daniel Roulet (Roelet) genoemd als leerlooier en koopman in leder (in 1809 pelmolenaar en seembereider = vervaardiger van zeemleer) te Rhenen. In 1811 en in de personele belastingkohieren van 1813-1817 staat Jan Daniel Roulet/Roelet tevens geregistreerd als leerlooier, wonende op het adres No. 83. In de jaren 1817-1819 woonde op dit adres ook de arts doctor G. van der Zand, mogelijk de voorganger van doctor Menso, die hier later woonde.

In 1818 staat vermeld dat Jan Daniel Roulet voor de helft van zijn huis, schuur, tuin en bijbehorende tuin buiten de Rijnpoort (de Doelen) een hypotheek van 200 gulden heeft lopen bij de Veenendaalse koopman Jacob Levie van Aalten en diens voorkinderen.

Jan Daniel Roulet, geb. ca. 1763 te Pajenne Canton Bern Zwitserland, tr. 28-10-1806 te Rhenen met Alida Petronella van Veen, uit Rhenen. Op 11-11-1807 trouwt hij als weduwnaar voor de tweede keer te Rhenen met Cornelia Laasbije, geb. Amsterdam. In 1808 en 1811 laten zij te Rhenen 2 kinderen dopen. In 1815 trouwt hij voor de derde keer als weduwnaar van juffr. Kornelia Laasbije, met juffr. Sara Laurentia Thesing, d.v. wijlen Jacobus Thesingen de nog in leven zijnde Johanna Maria Judik Mes.

In 1818 wordt Jean Daniel Roulet genoemd als rentenier bij

Dr. Hendrik Menso (1791-1872) was burgemeester van Rhenen van 1843-1871. Hij woonde in het huis Poelenstein. Rechts zijn burgemeestersketting (fotocollectie H.P. Deys)

WEGNER & MOTTU FHOE

AMSTERDAM

de geboorte aangifte van zijn zoon Jean Samuel Henri Roulet. Volgens het lantaarngeldkohier woonde J.D. Roulet op No. 83; op 23-5-1809 bleek hij ook al op dit adres te wonen.

Op 31-12-1819 (koopcontract 8-9-1819) verkopen Jan Daniel Roulet en Sara Laurentia Thesing het huis No. A 83

met schuur, hof en erve aan Hendrik Menso, medicinae doctor. Menso was tevens stadsvroedmeester; hij was ook gynaecoloog (dr. med. obst.). Hij was gehuwd met Berendina Wilhelmina Feith. Ze kregen in 1823 een zoontje

dat vlak na de geboorte is overleden. Zij overleed een jaar later, op 39-jarige leeftijd. Menso is ook nog burgemeester van Rhenen geweest van 1843-1871. Hendrik Menso was 22-2-1791 te Rhenen geboren als zoon van Menso Johannis Menso (1762-1811) en Hanske Volbracht Deuring (1774-1865); hij overleed op 3-3-1872 in zijn huis.

Zegel van Hendrik Menso (1791-1872) op zijn eigenhandig geschreven testament te Rhenen geregistreerd bij de notaris 5-3-1872, twee dagen na zijn overlijden (heraldische collectie A.J. de Jong)

Menso bezat in 1832 ook het huis ernaast. Dit bestond oorspronkelijk uit twee gedeeltes. Eén gedeelte was ten noordwesten tegen Poelenstein aangebouwd. In dit huis ernaast woonde in 1830 het echtpaar De Gelder/Laats met hun vier kinderen. Menso woonde op de westelijke hoek van de Heerenstraat en de Mensostraat. (Kad. F397). Het is niet bekend wanneer dit steegje, toentertijd lopend van de Heerenstraat naar de Plantsoenstraat, naar de Menso's is vernoemd.

Menso heeft steeds 2 dienstmaagden gehad, waarvan Berendina Enkw(e)ert het langst bij hem geënd heeft. In 1850 had Menso een koetsier, Lauwerens Jochems van den Berg (1814-1896), die met één van de dienstmaagden, Marretje (Marrigje) van Waveren in 1851 in tweede huwelijk trouwde. Het echtpaar kreeg 9 kinderen, waarvan er

één een maand na de geboorte overleed.

In 1875 werden Roelof van de Waal en Geurardina van Holst op het adres oud 83, nieuw 94 ingeschreven, beiden in Rhenen geboren. Roelof was ten tijde van zijn huwelijk onderwijzer in de Wiskunde te Amsterdam, maar bij de inschrijving van de 62-jarige Roelof in de Heerenstraat wordt geen beroep vermeld. Mogelijk was hij al met pensioen. Hij overleed in 1881, twee jaar na zijn echtgenote.

Omstreeks 1881 kwam hier vanuit de Molenstraat Jan de Haas, steenfabrikant uit Heteren, wonen, gehuwd met de Rhenense Deliana Dedrica Sandbrink. Ze hadden 2 dochters en 2 zoons, waarvan de oudste, Willem, als in Aken afgestudeerd elektrotechnisch ingenieur, in Rhenen in 1901 aan de Schoutenboomgaardweg de plaatselijke elektriciteitscentrale heeft opgericht en in 1907 de Waterleidingmaatschappij.

De familie verhuisde naar de overkant aan de Heerenstraat, op de hoek van de Bontekoestraat, waarna het huis Poelenstein kennelijk 'in de verhuur' is gegaan. Van 1886-1889 woonde er de familie Karel Frederik Westerouen van Meeteren - Anna Maria van Waning. Een van de beide zonen werd later bekend in de sportwereld, Olympisch Comité, ANWB-wandelingen etc. Deze zoon kreeg in Rhenen een buste met zijn 'hoofd' als gevelsteen, die thans is ingemetseld in de noordelijke zijmuur van de ijssalon midden op de Fred. v.d. Paltshof, waar vroeger de plaatselijke VVV met deze gevelsteen stond. De familie verhuisde naar het eerste, nieuw gebouwde huis in de Stationsweg (thans nr. 2).

Vanaf 1889 woonde op nr. 94 Hendrika Jacoba Egenberger, weduwe van J.L. Cramer, met twee zusters, waarvan er één weduwe was van A. Cramer. Na het overlijden van Hendrika in 1895 verhuisden de andere gezusters en kwamen hier in 1896-1902 Godfried en Betje de Jong-Kroese te wonen, waarvan alleen bekend is dat hij als Ned. Isr. ingeschreven staat en bij haar de aanduiding Ned. Herv. is veranderd in Ned. Isr.

20^E EEUW TOT 1940

In 1906 vestigde zich in Rhenen de jong afgestudeerde huisarts William Waller. Hij volgde zijn collega Nomdo Lukas Reijnders op, die hier nauwelijks 5 jaar praktijk heeft gehad. Reijnders woonde in de Heerenstraat, maar het bevolkingsregister geeft helaas geen huisnummer op; mogelijk was het dezelfde woning Poelenstein. Er hebben toen waarschijnlijk gedurende enkele jaren verschillende medehuurders in dit pand gewoond, want Waller kocht dit grote herenhuis pas in 1919 van Van Ommeren en Fieren. Het gezin woonde hier van 1906 tot 1929. Het herenhuis werd verkocht aan de 'Vereeniging Eigen Gebouw' van de SDAP en Waller betrok zijn nieuw gebouwde villa 'De Tangh' aan de Utrechtsestraatweg.

Intussen was er rond 1907 op nr. 94 de hoofdonderwijzer aan de Normaalschool Jan Hedde Corporaal, gehuwd met Roelofje Breman, komen wonen. Ze verhuisden naar de Fred. v.d. Paltshof.

*Het huis staat in de steigers en wordt kennelijk opgeknapt.
(fotocollectie familie Waller)*

In 1910 woonde hier Jac. van Veenendaal, gehuwd met Jannetje G. van Waveren. Hij was onderwijzer en later hoofdonderwijzer, en is vermoedelijk de schrijver geweest van het indertijd populaire jongensboek 'De sleutel van het Sticht'. In 1913 vertrokken ze naar Amsterdam.

Het boek speelt zich af rond 1528 als de Geldersen Rhenen weten binnen te dringen met hulp van landbouwer Jacob Tuk, die zijn hooiwagen klem zet in de Bergpoort. De poortwachter van de Bergpoort speelt een belangrijke rol in dit verhaal en belicht als het ware zijn kant van de zaak.

We kunnen ons voorstellen dat dit voor een onderwijzer te Rhenen een spannend boek was om uit voor te lezen op zaterdagmorgen na de pauze (het 'speelkwartier') voordat de kinderen naar huis gingen voor het weekend. Het boek was uitgegeven door de Gebr. Kluitman te Alkmaar.

In 1929, na de verhuizing van dokter Waller, vond voor de Vereeniging Eigen Gebouw een interne verbouwing plaats. Dit gebouw werd in de meidagen van 1940 geheel verwoest. Tijdens de wederopbouw werd de Mensostraat verlegd naar de huidige ligging tussen de Muntstaat en de Plantsoenstraat.

DOKTER WILLIAM WALLER (1877-1971) – HUISARTS TE RHENEN

William Waller werd geboren op 1 februari 1877 te Koudekerke (Z.H.), als laatste van twee zoons van Jacob Waller en Mary Watkins. Jacobus is 47 jaar burgemeester van Houten geweest. Waller trouwde op 3 mei 1906 te

Huis Poelenstein - Heerenstraat Kadastraal F395 - Eigenaren en bewoners in de 19^e en 20^e eeuw Overzichtstabel

naam bewoner	beroep	naam eigenaar	adres	kadaster	datum bewoning	bijzonderheden
Johannis A. van Veen J.D. Roulet, wed. Capt. Broers	kostschoolhouder	Johannis van Veen	Heerenstraat 83	-	1791-1809	vermoedelijk was hier een kostschool
Jan Daniël Roulet (Roelet)	leerlooier en koopman in leer	Jan Daniël Roulet (Roelet)	Heerenstraat 83	-	1809-1819	
Gerard Everard van der Zandt (med. Doctor)(wedn. met dochter)	stads-medisch doctor	Jan Daniël Roulet (Roelet)	Heerenstraat 83	-	1817-1819	
doctor Hendrik Menso (med. Doctor) geh/m Wilhelmina Feith (H 1824) L.J. v.d. Berg, later geh/m Marrigje van Waveren	stads-vroedmeester en gynecoloog koetsier dienstbode	Hendrik Menso (1819-1872) Leggernr. 316 Hendrikus Hendriksen Menso (?) (1873-1875) Leggernr. 1253	Heerenstraat 83 -> 94	F 397	1819-c 1880	H. Menso was ook burgemeester van 1843-1871(H) V.d. Berg trouwt met Van Waveren.
Roelof van de Waal geh/m Geurardina van Holst	onderwijzer in de wiskunde	J.C.P.E. Menso en Hendrikus Menso (1875-1878) Leggernr. 1620	Heerenstraat 94	F397	1875-1881(H)	In huwelijksacte: onderwijzer in de wiskunde
Jan de Haas geh/m Deliana D.D. Sandbrink	steenfabrikant	J.C.P.E. Menso en Hendrikus Menso	Heerenstraat 94	F 397	c 1880-1886	de Haas verhuist naar de overkant, hoek Bonte-koestraat, F94
K.F.W. van Westerouen v. Meeteren geh/m Annie van Waning		M.C. vd. Schooren, wed. Hendrik Menso 1878-1879 Leggernr. 2009 G.J. vd Waal c.s. (1879-1907) Leggernr. 1732	Heerenstraat 94	F397	1886-1889	vanaf 1886 in de verhuur
Hendrika Jacoba Egenberger wed. J.L. Cramer		G.J. vd Waal c.s. Leggernr. 1732	Heerenstraat 94	F397	1889-1895	verhuur
Godfried de Jong geh/m Betje Kroese		H.J. van Ommeren en Cornelis Fieren (1907-1917) Leggernr. 3206	Heerenstraat 94	F397	1896-1907?	verhuur
Jan Hedde Corporaal geh/m Roelofje Breman	hoofdonderwijzer Normalschool	H.J. van Ommeren en Cornelis Fieren	Heerenstraat 94	F397	1907?-1910	verhuur
William Waller geh/m C.J. Dijkmeester	huisarts, gemeente-arts	William Waller (1919-1929) Leggernr. 3693	Heerenstraat 94 >129	F397	1906-1929	vermoedelijk bewoond met huurders Corporaal en Van Veenendaal
Jacob v. Veenendaal geh/m Jannetje van Waveren	onderwijzer, in 1908 hoofdonderwijzer	H.J. van Ommeren en Cornelis Fieren	Heerenstraat 129> 89	F397	1910-1913	
Johannes van Kooten; W. Meijer; ,Aleys Kriegisch; J.van Leijen;:B?		Vereeniging >Eigen Gebouw (1929-) Leggernr. 4596	Heerenstraat 89 > 57	F397 > F1141	1929-1940	1940 verwoest en onteigend. Na de Wederopbouw een nieuwe Mensostraat

Voor alle bewoningsgegevens, ook in de tabellen in andere artikelen in Oud Rhenen over huizen in Rhenen, geldt dat deze slechts bij benadering zijn vast te stellen. In de bevolkingsregisters ontbreekt namelijk vaak de *datum* van vestiging en altijd de datum van eventuele verhuizing of vernummering van de huisnummers. Daarentegen zijn de eigendomsgegevens, zoals vermeld in het Kadaster, veel exacter vastgelegd.

Driebergen met Constance Jeannette Dijkmeester (1883-1963). Het echtpaar Waller kreeg in Rhenen twee dochters: Mary Constance (geb. Rhenen 1907, overl. 1992) en Carla Vincentia (geb. Rhenen 1910, overl. 1994). Waller stierf in Rhenen op 24 oktober 1971.

Rhenen kent een aantal straatnamen, die ontleend zijn aan personen of families die veel voor Rhenen hebben betekend. Het zijn er meer dan 20 en ze bestrijken de periode van de 13de eeuw tot nu. Het bijzondere aan deze straatnamen is dat één van de straten werd vernoemd naar een toen nog in Rhenen levend persoon, dokter William Waller. Naar aanleiding van zijn vijftigjarig ambtsjubileum besloot de Rhenense gemeenteraad op 21 februari 1956 namelijk een belangrijke woonstraat naar hem te vernoemen.

William wilde het liefst architect worden, maar omdat zijn oudere broer medicijnen studeerde (maar liever rechten had gestudeerd), moest William dit van zijn vader ook maar doen. Hij studeerde te Utrecht, waar hij zijn artsdiploma behaalde in 1905. Toen kwam de vraag, waar hij zich zou kunnen vestigen. Er bleek een advertentie te staan in het *Utrechts Dagblad* en William toog dus naar Rhenen. Het bleek dat dokter Nomdo Lukas Reijnders, die zich in 1901 in Rhenen had gevestigd, er mee ophield. William kon zijn praktijk overnemen. Op 20 januari 1906 vestigde hij zich als (enige) huisarts in een herenhuis, Heerenstraat A 129 (later A 89).

Het was het westelijke hoekhuis van de Mensostraat, een thans niet meer bestaande zijstraat van de Herenstraat, tussen de Muntstraat en het Koningin Elizabethplantsoen. Om de

Het jongensboek 'De sleutel van het Sticht' werd geschreven door Jac. van Veenendaal; hij woonde met zijn vrouw Jannetje G. van Waveren in de periode 1910-1913 in het huis Poelenstein

gedachten te bepalen moeten we het thans ongeveer op nr 33 zoeken.

We weten nu dat dit huis in vroeger tijd Poelenstein heette (zie boven).

Rhenen bleek aanvankelijk een moeilijke praktijk te zijn en er moesten tal van verbeteringen worden aangebracht in de gezondheidszorg. Op 14 januari 1908 legde Waller, daartoe door B&W aangewezen, de eed af als gemeentegeneesheer. Pas in 1917 vestigde zich in Rhenen de tweede huisarts, dokter

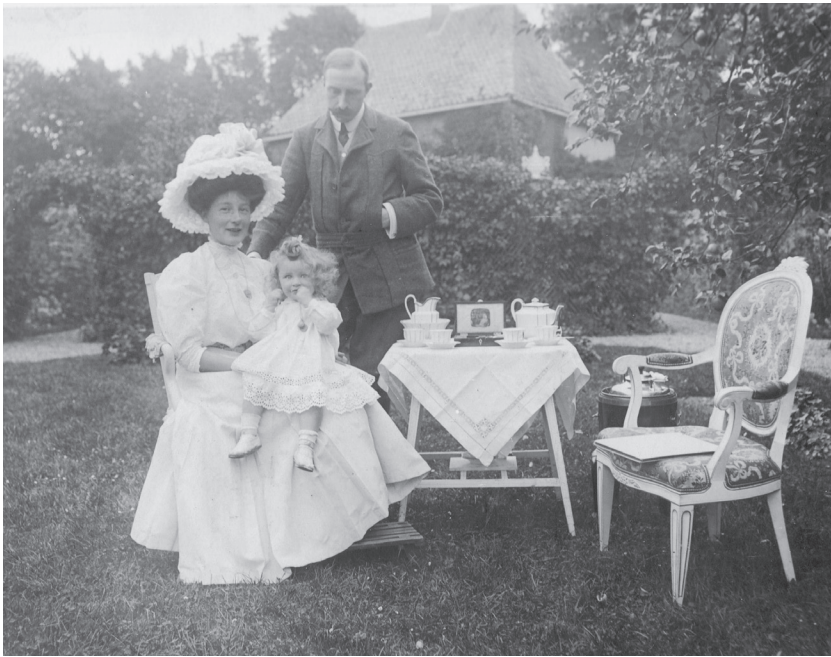

Geschilderd houten tableau met het wapen van de familie Waller (helmteken ontbreekt). Dit heeft vroeger gehangen tegen de gevel van het koetshuis te Houten, waar de vader van dokter Waller burgemeester was (in bezit van V.V. Nedorost te Rhenen)

F.C.H. Comerell. In verband met de mogelijkheid later 'buiten' te kunnen gaan wonen kocht Waller eind 1920 van de joodse slager David Frank een stuk grond van ruim 2 ha met daarop een tabaksplanterswoning met schuur, land en houtgewas, buiten de voormalige Westbarrière te Rhenen. Pas jaren later werd er een grote villa op gebouwd, ontworpen door de Amersfoortse architect J.B. van de Haar, naar schetsen van Waller zelf. In dit huis, dat eind 1927 gereedkwam, werden enkele delen verwerkt van het oude kantongerecht, dat ongeveer tegenover de woning aan de Herenstraat had gelegen. Het tuinontwerp, teruggrijpend op de grote Engelse ontwerpers uit die jaren (Luijtjens, Gertrude Jeckyl) en de bekende Nederlandse tuinarchitect H.A.C. Poortman, was van het echtpaar zelf. De voormalige woning aan de Herenstraat werd in gebruik genomen door de Sociaal Democraten ('Vereniging Eigen Gebouw'). Het bleek dat het werkgebied van huisarts Waller een dusdanige grootte had (er waren patiënten van hem die in De Mars woonden), dat er in plaats van een fiets al gauw behoefte bleek te zijn aan een moderne vorm van vervoer. In 1910 werd er een motorfiets aangeschaft, een FN, en deze kreeg het kenteken L-811; tot aan ongeveer de jaren 1950 stond de letter L voor de provincie Utrecht. Deze motorfiets werd snel vervangen door een echte auto. Waller schafte in 1913

De ravage in de Herenstraat na de beschietingen in de meidagen 1940 (fotocollectie H.P. Deys)

Het echtpaar Waller 'aan de thee' met dochtertje Mae achterin (aan de noordkant van) de tuin achter Poelenstein; op de achtergrond een huis dat aan de stadswal stond (fotocollectie familie Waller)

De Mensostraat naast het huis, genoemd naar Dr. Hendrik Menso; bovenaan de poort naar de tuin horend bij Poelenstein, het huis waar in de 19^e eeuw Dr. H. Menso woonde.

namelijk een splinternieuwe Renault aan, een lichtgroene, carrosserietype Torpedo. Hij was hiermee de derde persoon in Rhenen die een auto bezat. Zijn auto was jarenlang de bekendste auto in Rhenen en zelfs tijdens de benzineschaarste van de oorlogsjaren 1914-1918 kon dokter Waller als huisarts blijven rijden met een benzinetoeleijvergunning. Dit was te zien aan een speciaal bord achter op de auto. De nieuwe Renault droeg ook het kenteken L-811. Hij heeft hier 23 jaar mee gereden, waarna hij een Chrysler kocht. Later kwamen hier nog achtereenvolgens twee Fiat-auto's bij. De Chrysler

en de Fiat verdwenen in 1939 en er kwam een Vauxhall voor in de plaats. Toen in februari 1945 de auto van dokter Waller werd gevorderd, een Chevrolet 1936, bleek deze nog steeds het nummerbord L-811 te dragen. Vooral de lage nummers (onder de 1000) bleven als het even kon in de familie, en dit kon van vader op zoon overgaan. Hoewel 811 weliswaar een laag nummer was, stak de Abeille van burgemeester Jhr. G.J.A. Schimmelpenninck in Rhenen met nummer L-27 toch de kroon. De in Amerongen wonende oudere broer van dokter Waller, eveneens huisarts, had nummer L-816.

De tuin van Poelenstein naar het noorden gezien. Op de achtergrond een huis dat aan de stadswal stond (fotocollectie familie Waller)

Dokter Waller, een erudiet en hulpvaardig mens, was vóór de oorlog jaren lang dé huisarts van Rhenen en een belangrijk en gezien persoon in de wijde omtrek. Er was toen nog geen wijkverpleegster, wel waren er in enkele jaren elkaar opvolgende verloskundigen. Waller was van mening dat wat de verloskundige afkon, zij ook moest afhandelen, maar moeilijke gevallen deed hij liever zelf. Zijn grote plezier en specialiteit was het zetten van gebroken botten. Hij was een kundig maar ook streng arts. Hij heeft in Rhenen in 1908 de Vereniging Ziekenzorg opgericht. Van 1908 tot 1919 bestond de door 'Ziekenzorg' verstrekte hulp hoofdzakelijk uit het uitlenen van verplegingsartikelen en het verstrekken van versterkende voeding. In 1919 trad de eerste wijkverpleegster, mej. Grietje van

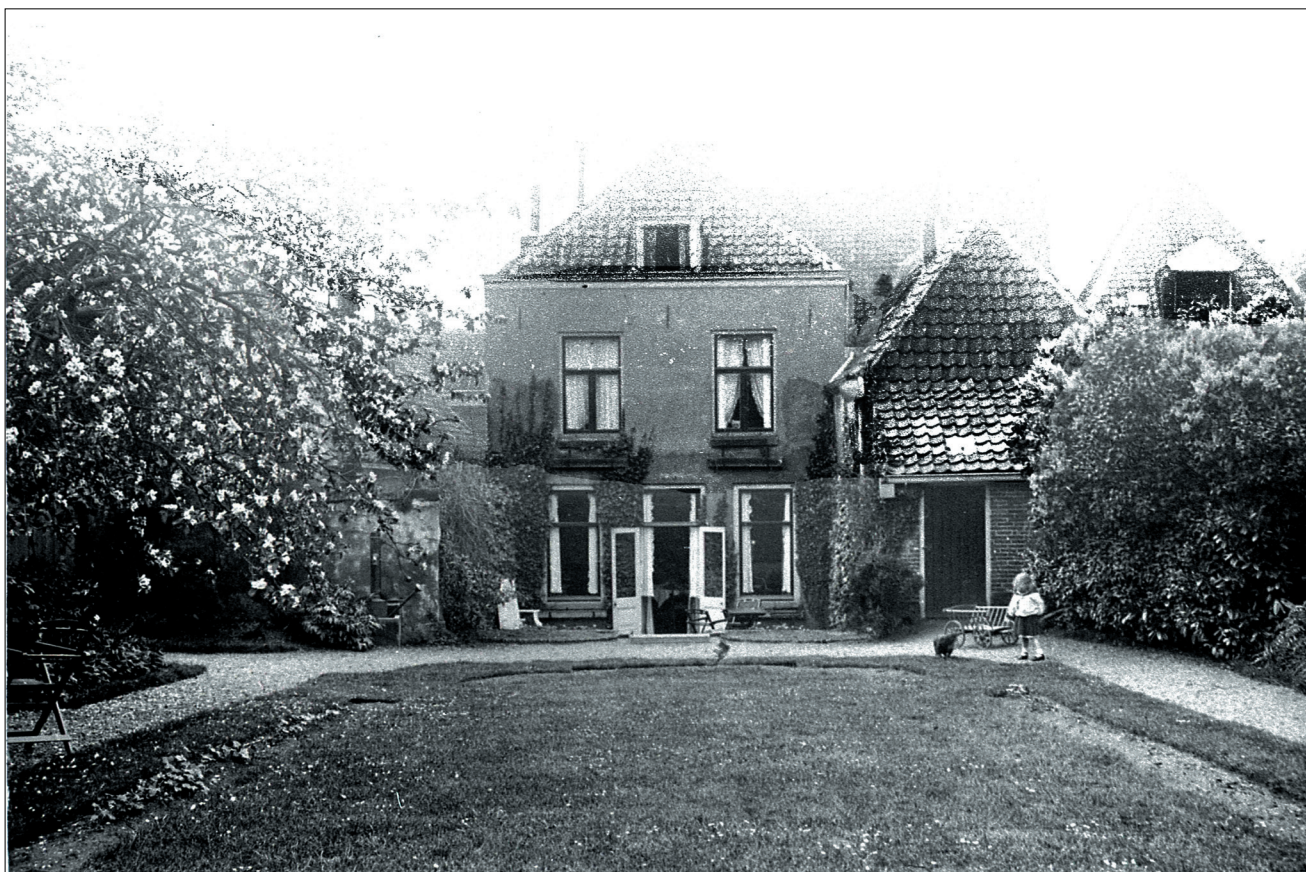

Dokter Waller, lezend voor de open haard in huize Poenstein; in de spiegel is zijn echtgenote C.J. Dijkmeester te zien. De fauteuil is afkomstig uit het Rhenense bestedelinghuis.

Riessen, in dienst. Zij trouwde in 1920 met de tapijtfabrikant Jacob van Wijngaarden. In dat jaar werd zij opgevolgd door zuster C.A. van Lonkhuijzen.

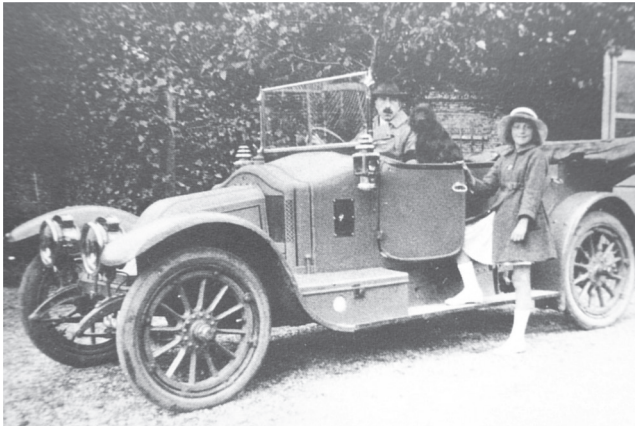
zijn assistente, zuster C.A. van Lonkhuijzen heeft dokter Waller op medisch-hygiënisch gebied veel goed werk verricht. Naast zijn werk op medisch gebied was dokter Waller

De achterkant van het huis Poenstein (fotocollectie H.P. Deys en familie Waller)

In 1924 besloten B&W een gemeentelijke subsidie toe te kennen aan deze vereniging, omdat zich vele gevallen van tuberculose voordeden. Waller heeft er tevens voor gezorgd dat in 1927 het Wijkgebouw aan de Nieuwe Veenendaalseweg van de grond kwam, gebouwd voor de stichting 'Wees- en Ziekenfonds Rhenen' en ontworpen door de architecten D. Hoiting (de 'gemeentearchitect') en J.B. v.d. Haar. Deze bouw werd financieel mogelijk gemaakt dankzij een legaat van Willem van Nas. Dit gebouw was tevens ingericht als openbare badinrichting. Waller zorgde er voor dat in 1931 de oprichting van een consultatiebureau voor zuigelingen tot stand kwam.

Rhenen was toen voor wat betreft wijkverpleging en hulp voor onbemiddelden, een voorbeeld voor de wijde omgeving. Met de medewerking van

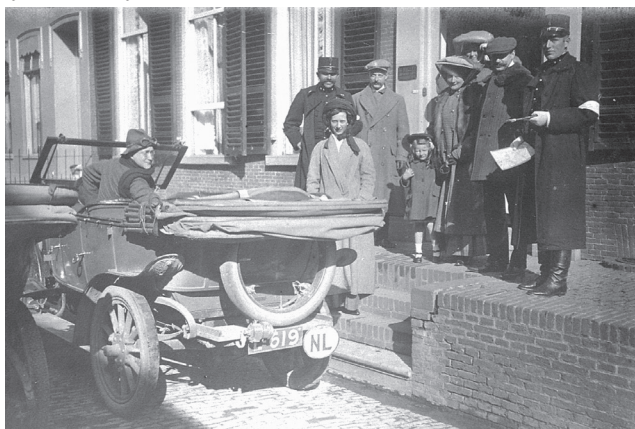
Dokter Waller in zijn eerste auto, een Renault, aangeschaft in 1913, provinciaal nummer L-811; naast de auto staat dochter Mae Waller. Op de rechterfoto de familie Waller in deze Renault op het ijs van de dichtgevroren Rijn in de barre winter van 1916-1917 (fotocollectie familie Waller en H.P. Deys)

onder meer vele jaren bestuurslid van de Oudheidkamer, de tegenwoordige Historische Vereniging van Rhenen. In de vijftiger jaren was hij voorzitter. Ook maakte hij deel uit van de Gezondheidscommissie te Zeist. Hij werd reeds sinds 1906, samen met apotheker J.J. Post, vele malen als commissielid door B&W van Rhenen voorgedragen, maar pas in 1919 mocht hij deel uitmaken van deze instelling. De Gezondheidscommissie adviseerde gemeentes bij allerlei zaken, zoals bij het vaststellen van onbewoonbaar verklaarde woningen, bij het sluiten van putten met ongezond water en ook is een geval bekend waarbij het grote aantal krekels in een van de Rhenense bakkerijen aanleiding gaf tot ingrijpen van de Commissie.

Zo werd Waller in 1921, op advies van de Gezondheidscommissie te Zeist, tot schoolarts te Rhenen benoemd. Deze Gezondheidscommissie werd overigens in 1936 opgeheven, omdat de afzonderlijke gemeentes over voldoende controlemogelijkheden op het gebied van de volksgezondheid beschikten. Ook is Waller een tijd lang spoorarts geweest.

Gezelschap op de stoep voor het huis Poelenstein; in het midden het echtpaar Waller met hun dochttertje Mae. In de auto specialist-arts Van Hoogenhuyze, die voor Waller tijdens zijn vakanties waarnam. Ook hij bezat dus een auto; naast de auto diens vrouw (fotocollectie familie Waller)

Hij was toen belast met de medische controle van de spoorwegaanbidders, die toen nog werkzaam waren bij het station in Rhenen. Hierdoor kreeg Waller de speciale bevoegdheid om over de spoorbrug te mogen fietsen, iets dat voor anderen verboden was, maar soms stiekem door schooljongens toch werd gedaan.

Tijdens de oorlog heeft hij zich zeer verdienstelijk gemaakt voor het Rode Kruis. Hij kreeg reeds in 1939 de hoogste onderscheiding die deze instelling kent, het 'Kruis van Verdienste'. In de mobilisatie-periode vonden vele militairen in zijn huis onderdak. Er was achter het huis in het bos een commandopost en een ziekenverzorgingspunt ingericht. Dokter Waller heeft vele jaren zitting gehad in de plaatselijke schoonheidscommissie. Voor zover viel na te gaan, maakte hij van 1927 tot 1943 deel uit van dit college, waarin hij, samen met de Amersfoortse architect J.B. van de Haar en de heer M.C. Philipse (raadslid en bewoner van Remmerstein), veel invloed heeft uit kunnen oefenen op het uiterlijk van de in die jaren nieuw ontworpen bouwwerken. Hij kon hier vermoedelijk een kleine compensatie vinden voor zijn oude wens, architect te worden.

William Waller ging als huisarts in 1938 met pensioen, waarbij hij zijn praktijk overdroeg aan dokter C.J. van Kerkwijk, maar dat betekende allerm minst dat hij op zijn lauweren ging rusten. Hij verzorgde de armenpraktijk en bleef gemeente- en schoolarts, en in deze laatste hoedanigheid bracht hij jaarlijks verslag uit over de gezondheidstoestand van de scholieren.

Een opvallend advies van hem treffen we in 1941 aan, toen hij constateerde dat de algemene zindelijkheid en verzorging van de huid meer te wensen overliet dan gewoonlijk, hetgeen door hem aan zeepgebrek werd toegeschreven. Vandaar dat door hem het voorstel werd ingediend om een proef te nemen met schoolbaden, hetgeen overigens geen succes is geworden. Voor alle leerlingen bestond er sinds januari 1942 gelegenheid tot baden. Motief was gebrek aan zeep, waardoor de reinheid van kinderen niet optimaal was, met als gevolg

De Herenstraat ter hoogte van huize Poelenstein en het huis zelf, versierd ter gelegenheid van de Onafhankelijkheidsfeesten in 1913 (fotocollectie familie Waller)

huiduitslagen hoofdonreinheid. Arme kinderen kregen van gemeentewege zeep uitgereikt. Op advies van de inspecteur voor het lager onderwijs werd er eerst door de inspectie voor de lichamelijke opvoeding een proefgenomen met leerlingen uit de hoogste klassen.

De tuin van Poelenstein, links de poort naar de tuin en voorts de dochters Carla en Mae Waller (fotocollectie H.P. Deys en familie Waller)

In het Wijkgebouw waren 6 douches aanwezig, zodat men dacht dat de 700 leerlingen in 34 uur een beurt zouden hebben gehad. Achteraf bleek dat slechts 25% hiervan gebruik maakte. Daarom werd bepaald dat dit zo veel mogelijk klas- sikaal moest geschieden. Degenen die niet wilden baden

moesten onder toezicht op school aan het werk worden gehouden. Dokter Waller en zuster Van Lonkhuijzen bezochten ouders om ze van het belang van baden te overtuigen. De regeling werd in juni 1943 echter ingetrokken wegens gebrek aan belangstelling.

Rhened trad de Tweede Wereldoorlog niet onvoorbereid tegemoet. Reeds in 1936 werd overleg gevoerd over samenwerking tussen de Rhenense bur- gemeester M.L. van Holthe tot Echten, Waller, de Commandant der Vrijwillige Brandweer N. Souwerbren, het Hoofd van de Opruimingsdienst W. Zanen, het Hoofd van de Economische Burgerwacht J. Hoving en het Hoofd van de LBD (de Luchtbeschermingsdienst) T.A. Deen. In verband met de toenemende oorlogs- dreiging werden vele voorbereidingen ge- troffen, vooral om de burgerbevolking zo

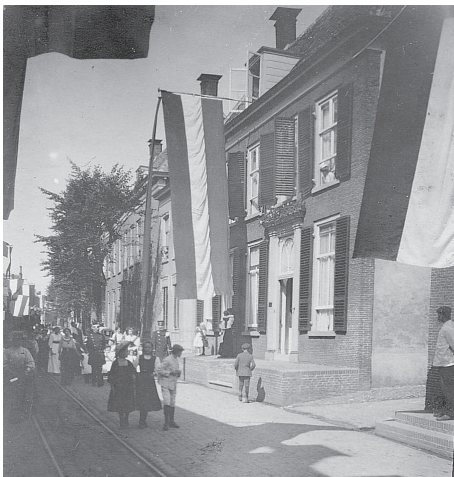

Het huis Poelenstein versierd ter gelegenheid van de Onafhankelijkheidsfeesten in 1913 (fotocollectie Waller)

goed mogelijk te beschermen. Volgens een opgave van medio mei 1939 aan het secretariaat van de Subcommissie Centraal Ziekenhuis te Zeist waren in Rhenen 2 gediplomeerde verplegers en een verpleegster aanwezig en 19 door het Nederlandse Rode Kruis opgeleide EHBO-gediplomeerden. In Rhenen bleken toen 7 artsen gevestigd.

In december 1941 konden kinderen zich bij dokter Waller laten inenten tegen difterie. Aan kinderen werden vitamine C- en D-tabletten uitgereikt. Er bestond een Besluit op het bestrijden van wandgedierte en zuivering van woonhuizen. In een aantal gevallen werden wandluizen aangetroffen en is zelfs proces-verbaal opgemaakt, omdat sommigen niet aan hun hygiënische verplichtingen hadden voldaan. De gemeentearchitect hield regelmatig onderzoek naar de handhaving van de voorschriften. Zelfs werden, volgens een klacht van de brigadecommandant van de Marechaussee, wandluizen aangetroffen in de cellen. Ook in een enkele school werden wandluizen aangetroffen. Er was tuberculose in Rhenen. Men kon zich gedurende de eerste oorlogsjaren kosteloos laten immuniseren tegen difterie en roodvonk, en dokter Waller had

Een optocht trekt langs het huis Poelenstein (fotocollectie familie Waller)

hier een grote verantwoordelijkheid te dragen. Overigens zijn weinig gegevens beschikbaar over de verspreiding in Rhenen van besmettelijke ziektes, zoals kin k h o e s t, roodvonk, difterie, mazelen, pokken e.d. Dat toen niet iedereen even

enthousiast was over de plaatselijke gezondheidszorg, een verschijnsel uit alle tijden overigens, blijkt uit een klacht die in 1921 door het raadslid E.P. van Dijk bij B&W ten aanzien van dokter Waller werd ingediend betreffende 'zijn optreden in de praktijk in de avonduren'. Het gaf het college aanleiding om een 'conceptverordening regelende zijn optreden als schoolarts' op te stellen.

In de naoorlogse jaren heeft hij als rentenier geleefd. Men kon hem in de stad nog vaak tegenkomen: een krasse, oude, gebogen lopende, die nog tot op het eind in zijn kleine Morris of Austin reed. William Waller stierf te Rhenen op 24 oktober 1971. Hij had er na die 94 levensjaren een welbesteed leven op zitten. Architect J.B. van de Haar ontwierp het familiegraf, thans nog aanwezig op de Algemene Begraafplaats aan de Achterbergsestraatweg, zo'n 30 meter achter het centrale begrafenisshuisje. (thans gemeentelijk monument).

GERAADPLEEGDE BRONNEN

BRONNEN M.B.T. HUIS POELENSTEIN:

De geraadpleegde bronnen zijn grotendeels dezelfde als vermeld bij de artikelen in de rubriek 'Oude huizen in de Rhenense binnenstad en hun bewoners', verschenen in Oud Rhenen in de periode 2012-2014. Voorts: Over de ouderdom van Gasthuis en Gasthuiskapel zie: J. van Ostveen en A. van Oostveen – Bonnema, *Het Gasthuis te Rhenen*, Westerheem 2002, jaargang 51, nummer 3, p. 161-166. Idem, *Nogmaals de Gasthuiskapel te Rhenen*, Oud Rhenen, 28^e Jaargang, september 2009, No. 3, p. 58.

Manualen van Ontvangsten van de Rentmeester Generaal der Domeinen en Staten van Utrecht, Financiële Instellingen, Toegang 37, Inv.No.'s 7-14, periode 1556-1567, en 107, anno 1617 (Het Utrechts Archief).

Genealogische en Heraldische handschriften van P. van der Schelling (GHS 50B19) en M.L. van Hangest D'Yvoy (GHS50D31), Collectie CBG Den Haag.

Dr. M.J. Bok, nog niet gepubliceerde genealogie van de familie Vosch van Roelinxweert (Roelingsweerd).

A.J. Maris, *Repertorium op de Stichtse Leenprotocollen uit het Landsheerlijke Tijdsak – I. De Nederstichtse leenacten (1394-1581)* ('s-Gravenhage 1956), o.a. p. 477 en 478.

P.W.A. Immink en A.J. Maris, *Registrum Guidonis* (Utrecht 1969), p. 138, 144 en 228.

BRONNEN BIOGRAFIE WALLER:

H.P. Deys, *William Waller (1877-1971) huisarts te Rhenen*, in: *Utrechtse Biografieën, De Utrechtse Heuvelrug-Zuid*, Utrecht 2006, p. 202-207 (hierboven integraal weergegeven). Hier is dus sprake van 'eigen plagiaat' van auteur Henk P. Deys.

De Waller-foto's zijn afkomstig uit een familiealbum van dokter Waller (in bezit van Cynthia van Spengler-Nedorost).

Genealogie Waller in *Nederland's Patriciaat* 78 (1994), p. 444-520. Gemeentearchief (bevolkingsregister en burgerlijke stand, notulen gemeenteraad)

Geprekken met oud-Rhenenaren

Informatie verstrekt door (wijlen) dochter Carla Nedorost-Waller en haar kinderen Cynthia en Victor Nedorost.

